FRİG DÖNEMİ MÜHÜR VE MÜHÜR BASKILARI

(Yüksek Lisans Tezi)

Birgül YILDIZ

Kütahya 2010

T.C.
DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Arkeoloji (Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi) Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

FRİG DÖNEMİ MÜHÜR VE MÜHÜR BASKILARI

Danışman:
Yrd. Doç. Dr. Elif GENÇ

Hazırlayan:
Birgül YILDIZ

Kütahya - 2010

Kabul ve Onay

Birgül YILDIZ'ın hazırladığı "Frig Dönemi Mühür ve Mühür Baskıları" başlıklı Yüksek Lisans tez çalışması, jüri tarafından lisansüstü yönetmeliğinin ilgili maddelerine göre değerlendirilip oybirliği ile kabul edilmiştir.

...../...../2010

Tez Jürisi	**İmza**	
	Kabul	**Red**
Prof. Dr. A. Nejat BİLGEN		
Prof. Dr. Taciser SİVAS		
Yrd. Doç. Dr. Elif GENÇ (Danışman)		

Prof. Dr. Ahmet KARAASLAN

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Yemin Metni

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum " Frig Dönemi Mühür ve Mühür Baskıları" adlı çalışmamın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım kaynakların kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

/ / 2010

Birgül YILDIZ

ÖZGEÇMİŞ

Birgül Yıldız, 09.08.1981 yılında Burdur'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini tamamladıktan sonra 2001-2006 yıllarında Eskişehir Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü'nde lisansını tamamladı. Lisans eğitimini tamamladıktan sonra yüzey araştırması ve kazılarda görev aldı. Görev aldığı projeler sırasıyla: 2006-2009 yılları arası Seyitömer Kurtarma Kazısı, 2009 yılından itibaren Ilısu Kurtarma Projesi kapsamında; Kuriki Höyük Kurtarma Kazısı ve Başhur Höyük Kurtarma Kazısı'nda halen görev yapmakta.

ÖZET

FRİG DÖNEMİ MÜHÜR VE MÜHÜR BASKILARI

YILDIZ, Birgül
Yüksek Lisans Tezi, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı
Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Elif GENÇ
Ekim 2010, 127 sayfa

Geçmişte imzanın yerini tutan mühürler, güç ve zenginliğin bir simgesi olarak uzun yıllar farklı toplumlar tarafından kullanılmıştır. En erken mühür örnekleri günümüzden yaklaşık 9000 yıl önceye ait olup kil ve taştan yapılmış, ilerleyen teknoloji ve keşiflere bağlı olarak metal, yarı kıymetli taş, kemik, fayans gibi farklı malzemelerden de yapılarak çağlar boyu kullanıma devam etmiştir. Çalışma konusunu oluşturan MÖ I. Bin'de Frig Uygarlığına ait mühürler, çok az incelenen önemli konular arasında yer alır. Frig mühürleri, Gordion, Boğazköy, Şarhöyük, Nemrud Dağı, Kastamonu-Kınık, Kaman-Kalehöyük, Emirler gibi yerleşim yerlerinde ortaya çıkarıldığı gibi bazı özel koleksiyonlarda ve satın alma yolu ile müzelerde yer almaktadır. Frig dönemi mühürleri çoğunlukla yuvarlak baskılı ve tutamaklı damga mühürlerden oluşur. Tutamaklar, delikli ya da hayvan figürü şeklindedir. Damga baskısında işlenen konular; keçi, geyik ve kuş gibi hayvan figürlerinin yanı sıra karışık yaratık figürleri de görülmektedir. MÖ II. Bin'de Hitit kültüründe görüldüğü gibi mitolojik konulara rastlanmaz. Bu da bize, Frigler'in kendine özgü bir mühür sanatı geliştirdiğini düşündürmektedir. Frig mühürleri işlenen figürlerin yapılış tarzı bakımından başka kültürlerden etkilenmiş olmasına rağmen mührün bütününe bakıldığında kendine has özellikleri ile diğerlerinden ayrılmaktadır. Mühür tutamağında ya da baskı bölümüne yakın yerlerde işlenen halkalar, Frig mühürlerinin ayırıcı özellikleri arasındadır. Bu çalışmada, Erken ve Orta Frig Dönemlerine ait mühürler incelenmiş, Frig kültürünün sonlarında İranlı Akhamenidler'in etkisiyle üretilen Geç Frig Dönemi mühürleri araştırma kapsamı dışında bırakılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mühür, M.Ö I. Bin, Frigler.

ABSTRACT

PHRYGIAN PERIOD SEALS AND SEAL IMPRESSIONS

YILDIZ, Birgül
M.A. Thesis, Department of Archeology
Supervisor: Asst. Prof. Elif GENÇ
October 2010, 127 pages

Seals, which were a substitute for signature in the past, have been used by different civilizations as an embodiment of power and wealth for a long time. The earliest seal samples date back to 9000 years from today anda re made of clay and Stone while with the advence of technology and new discoveries metals, semi-precious stones, bones and earthenware were used for making seals which were used during various ages. In the fist millenium B.C. seals of the Phrygian civilization appear as an important issue though less frequently studied. Phrygian seals have been discovered at ancient sites including Gordion, Boğazköy, Şarhöyük, Mount Nemrud, Kastamonu-Kınık, Kaman-Kalehöyük, Emirler. They also exist in private collections and museums. Phrygian seals are generally round stamp seals with handles. The handles are either holes and animal figures. Subject of the stamp impressions include goat, deer and bird figures along with mixed animal figures. In the second millenium B.C. Mythological issues are not dealt with as observed in the Hittite culture. This implies that Phrygians developed their unique seal art. Phrygian seals, though affected by other cultures in terms of the design of the figures, should be considered separately taking the seal as whole with its unique features. The rings on the handles or near the imprinting side are among distinctive features of the Phrygian seals. In this study, Phrygian seals pertaining to Early and Middle Bronze Ages were investigated. However seals produced during the Late Phrygian Period with the effect of the Persian Achaemenid culture were not considered within the scope of the study.

Keywords: Seal, I. Millenium BC, the Phrygians.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET v
ABSTRACT vi
İÇİNDEKİLER vii
HARİTALAR, GRAFİKLER VE TABLOLAR LİSTESİ x
LEVHALAR LİSTESİ xi
KISALTMALAR xii
GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM

FRİG DEVLETİ'NİN SİYASİ VE KÜLTÜR TARİHİNE GENEL BAKIŞ

1.1. FRİG DEVLETİ'NİN SİYASİ TARİHİ 4
1.2. FRİG KÜLTÜRÜ VE SANATI 7

İKİNCİ BÖLÜMÜ

ESKİ ANADOLU'DA MÜHÜR SANATINA GENEL BAKIŞ

2.1. ESKİ ANADOLU MÜHÜR SANATI 13
2.1.1. Mühürlerin Tanımı ve Anlamları 13
2.1.2. Eski Anadolu'da Mühür Gelişimi 14
2.1.3. Mühür İşleme ve Bezeme Teknikleri 20

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FRİG MÜHÜRLERİ VE MÜHÜRLERİN ELE GEÇTİĞİ MERKEZLER

3.1. FRİGLER'DE MÜHÜRCÜLÜK 22
3.1.1. Frig Mühürlerinde Kullanılan Malzeme 23
3.2. FRİG MÜHÜRLERİNİN ELE GEÇTİĞİ MERKEZLER 26
3.2.1. Boğazköy 26
3.2.2. Emirler 29
3.2.3. Gordion 29
3.2.4. Kaman-Kalehöyük 33
3.2.5. Kastamonu-Kınık 34
3.2.6. Nemrud Dağı 35
3.2.7. Şarhöyük 35
3.3. BULUNTU YERİ BELLİ OLMAYAN MÜHÜRLER 36

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
FRİG MÜHÜRLERİNDE TİPOLOJİ

4.1. FRİG MÜHÜR TİPLERİ 38
4.1.1. Tutamaklı Mühürler ….. 38
4.1.1.1.Hayvan Biçimli Tutamaklı Mühürler 38
4.1.1.1.1. Aslan Biçimli Tutamaklı Mühürler 38
4.1.1.1.2. Kuş Biçimli Tutamaklı Mühürler ……. 40
4.1.1.2. İp Delikli Tutamaklı Mühürler 41
4.1.1.2.1. Gövdesi Yatay Oluk Bezekli İp Delikli Tutamaklı Mühürler 41
4.1.1.2.2. Gövdesi Konik Biçimli İp Delikli Tutamaklı Mühürler 44
4.1.1.2.3. İp Delikli Kaidesiz Tutamaklı Mühürler 46
4.1.2. Tutamaksız Mühürler 48
4.1.2.1. İp Delikli Tutamaksız Mühürler 48
4.1.2.1.1.Konik Gövdeli Mühür … 48
4.1.2.1.2. Düğme Formlu Mühürler 49
4.1.2.1.3.Yuvarlatılmış Üçgen Formlu Mühür 52
4.1.2.2. İp Deliksiz Tutamaksız Mühürler 53
4.1.2.2.1. Konik Gövdeli Mühür …. 53
4.1.2.2.2. Yatay Oluk Bezekli Mühür …… 53
4.1.2.2.3. Mercek Formlu Mühür …. 54
4.2. FRİG MÜHÜR BASKILARI ….. 54

BEŞİNCİ BÖLÜM
FRİG MÜHÜRLERİNDE BEZEME ÇEŞİTLERİ

5.1. HAYVAN FİGÜRLERİ 58
5.1.1. Kartal ….. 58
5.1.2. At …. 58
5.1.3. Aslan …. 58
5.1.4. Geyik …. 58
5.2. KARIŞIK YARATIKLAR …. 59
5.3. BİTKİSEL MOTİFLER …. 59
5.4. ROZET ……. 59
5.5. ÇİZGİSEL MOTİFLER 59

5.6. YAZITLI OLANLAR 59
SONUÇ **60**
KATALOG **63**
EKLER **76**
HARİTALAR 77
LEVHALAR 79
GRAFİKLER 98
TABLOLAR 99
KAYNAKÇA **102**
DİZİN **112**

HARİTALAR, GRAFİKLER VE TABLOLAR LİSTESİ

HARİTALAR LİSTESİ

Harita **Sayfa**

1 Kral Midas Dönemi Frigya Bölgesi 77
2 Frig Mühürlerinin Bulunduğu Merkezler 78

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik **Sayfa**

1 Mühür Malzemelerinin Yüzdelik Dağılımı 98
2 Merkezlere Göre Frig Mühür Tiplerinin Oranı 98

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo **Sayfa**

1 Frig Mühür Tipleri ..... .99
2 Merkezlere Göre Frig Mühür Tipleri ve Sayıları 100
3 Tarihlere Göre Frig Mühür Tipleri ve Sayıları 101

LEVHALAR LİSTESİ

Levha		Sayfa
I	Aslan Biçimli Tutamaklı Mühürler	79
II	Kuş Biçimli Tutamaklı Mühürler	80
III-V	Gövdesi Yatay Oluk Bezekli İp Delikli Tutamaklı Mühürler	81-83
VI-X	Gövdesi Konik Biçimli İp Delikli Tutamaklı Mühürler	84-88
XI-XIII	İp Delikli Kaidesiz Tutamaklı Mühürler	89-91
XIV Res. 1	İp Delikli Tutamaksız Konik Gövdeli Mühür	92
XIV Res. 2- XVI	İp Delikli Tutamaksız Düğme Formlu Mühürler	92-94
XVII Res. 1	İp Delikli Tutamaksız Yuvarlatılmış Üçgen Formlu Mühür	95
XVII Res. 2	İp Deliksiz Tutamaksız Konik Gövdeli Mühür	95
XVIII Res. 1	İp Deliksiz Tutamaksız Yatay Oluk Bezekli Mühür	96
XVIII Res. 2	İp Deliksiz Tutamaksız Mercek Formlu Mühür	96
XIX Res. 1	Çizgi Bezekli Mühür Baskısı	97
XIX Res. 2	Kafes Bezekli Mühür Baskısı	97
XIX Res. 3	Aslan Figürlü Mühür Baskısı	97

KISALTMALAR

Kısaltma	Açıklama
AJA	American Journal of Archaeology, The Journal of the Archaeological Institute of America, Princeton/ Baltimore
ANAR	Anadolu Araştırmaları, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Hititoloji, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi ve Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalları, İstanbul
A.Ü.D.T.C.	Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, Ankara
CAH	The Cambridge Ancient History, Cambridge University Press, Cambridge
Çev	Çeviren
Ed	Editör
Fot.	Fotoğraf
IA	Iranica Antiqua, the Department for Near Eastern Art and Archaeology at Gent University, Belgium
JEA	Journal of Egyptian Archaeology, London
Kat.	Katalog
KST.	Kazı Sonuçları Toplantısı, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara
Lev	Levha
MDOG	Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft, Berlin
MÖ	Milattan Önce
MS	Milattan Sonra
TAD	Türk Arkeoloji Dergisi, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara
TAY	Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri, İstanbul
TTK	Türk Tarih Kongresi, Türk Tarih Kurumu, Ankara
TÜBİTAK	Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu, Ankara
TÜBA-AR	Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi, Ankara

WVDOG	Wissenshaftliche Veröffentlichung der Deutschen Orient-Gesellschaft, Berlin
YKY	Yapı Kredi Yayınları, İstanbul
ZAVA	Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archaologie, Berlin

TEZ METNİ

GİRİŞ

Mühür, genellikle taş ve tunç gibi sert fakat bazen de kemik, fildişi, fayans, cam, pişmiş toprak, oltu gibi maddelerden yapılan bir kişilik simgesidir. Taş oymacılığı veya mühür kazıma sanatı anlamına gelen gliptik sanatı, mühürcülük sanatında kullanılan bir terimdir.

Mühürler, gücün, zenginliğin ve söz sahibi olmanın bir simgesi olarak uzun yıllar farklı toplumlar tarafında kullanılmıştır. Bu toplumlar arasında Frig mühürcülük sanatı nasıl bir yere sahiptir? Anadolu mühür gelişimi içerisinde Frig mühürlerinin konumu nedir? Frig mühürlerinin ortaya çıkartıldığı merkezler hangileridir? Bu merkezlerin özellikleri nelerdir, bunların mühürcülük sanatı açısından önemi nedir? Çeşitli yollarla müzelere ulaşmış Frig mühürleri var mıdır? Frig mühürlerinin formları nasıldır? Mühürler üzerlerindeki betimlemeler ve işleme tekniği nasıldır ve bunlar hangi kültürlerden etkilenerek betimlenmiştir? Bu çalışma ile yukarıda belirtilen problemler açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır.

Anadolu mühür gelişimi içinde önemli bir yere sahip olduğu görülen Frig mühürleri form, mühürlerin üzerlerindeki betimlemeler ve işleme tekniği açısından önemli bir yere sahiptir. Ancak, bugüne kadar yapılan çalışmalarda, Frig mühürleri bir bütün olarak değerlendirilmemiştir. Bu çalışma ile, Frig mühür sanatı bir bütün olarak incelenmiştir. Çalışmamız, yayımlanmış Frig mühürlerinin bir araya getirilip, Frig mühürcülük sanatının incelenmesine yönelik olmuştur.

Frig mühürleri üzerinde yapılan çalışmaların yeterli olmaması; özellikle tanımlama ve çizimlerde yeterli ayrıntının bulunmaması bunların yorumlanmasında ve standart bir ikonografi oluşturulmasında sorunlar yaratmaktadır. Frig mühürleri, bir bütün olarak incelenerek, Frig mühürcülük sanatını tanıtmaya yönelik yeni bir çalışma amaçlanmıştır.

Çalışmanın coğrafi sınırı: Eskişehir, Afyon ve Kütahya illerini kapsayan çekirdek bölgedir. Çalışma, hem Frig kültürünün çekirdek bölgesi hem de bu kültürün etkisini gösterdiği alanlarda yapılan araştırmalar ve yayınlarda yer alan mühür ve mühür baskıları çerçevesinde sürdürülmüştür.

Erken ve Orta Frig Dönemi mühür ve mühür baskıları tez kapsamında incelenmiştir. Geç Frig Dönemi ise İran'dan gelen "Akhamenid" kültürü etkisi altında olduğu için araştırma kapsamı dışında tutulmuştur.

İlk olarak; yapılan kazılar sonucu ortaya çıkartılan Frig mühür ve mühür baskılarının fotoğraf ve çizimleriyle katalog oluşturulmuştur. Çizimlerin net olmaması nedeniyle dijital ortama aktarılarak yeniden çizilmiştir. Katalog için yapılan kazıların raporları incelenerek ve konuyla ilgili yayınlar, Araştırma Enstitüleri ve üniversite kütüphaneleri kullanılarak taranmıştır. Frig Devletinin siyasi tarihi ve genel özelliklerinden bahsedilmiş, mühürlerin tanımı ve anlamları, Önasya ve Anadolu'da mühür gelişimi, mühürlerin kullanım alanları, mühür yapımında kullanılan malzemeler, mühür işleme teknikleri, mühür tipleri ve mühürler üzerindeki bezemelere yer verilmiştir. Frig mühür ve mühür baskılarının bulunduğu merkezlerden bahsedilmiş, Frig mühür ve mühür baskılarının tipolojisi oluşturularak, işlenen konu ve motifler belirlenmiştir. Konu ile ilgili tablo ve grafikler hazırlanmıştır. Etkileşim içinde olduğu düşünülen kültürlere ait mühür ve mühür baskıları incelenerek karşılaştırmalar yapılmıştır.

Bu çalışmada bana her konuda rehberlik eden, bilgi ve tecrübelerini benden esirgemeyen hocalarım Yard. Doç. Dr. Elif Genç, Prof. Dr. Taciser Sivas ve Prof. Dr. A.Nejat Bilgen'e teşekkürlerimi bir borç bilirim.

Tez yazımım sırasında bana tüm teknik konularda, çizim ve resimlerin düzenlenmesinde yardımcı olan meslektaşlarım; Çağan Köse'ye ve Alanya Müzesi'nden Belgin Savaş'a teşekkür ederim.

Tüm eğitim hayatım boyunca olduğu gibi bu çalışmamda da bana maddi ve manevi destek sağlayan aileme minnettarlığımı yinelemek istiyorum.

BİRİNCİ BÖLÜM

FRİG DEVLETİ'NİN SİYASİ VE KÜLTÜR TARİHİNE GENEL BAKIŞ

1.1. FRİG DEVLETİ'NİN SİYASİ TARİHİ

MÖ 2. binin son çeyreğinde meydana gelen büyük göç dalgaları, Ege ve Doğu Akdeniz dünyasında gerçekleşmiştir. Bunlardan bir bölümü Balkanlar'da ve Anadolu'da, bir bölümü ise Doğu Akdeniz havzasında cereyan etmiştir[1]. Bu göç dalgaları sonucu, Kıta Yunanistan ve Ege Adalarındaki Akalar Anadolu'nun batı ve güneybatı kıyılarına göç ederken, Trako-Frig denilen[2] ve çeşitli adlar taşıyan halklar da Troya'nın düşmesinden sonra, Anadolu içlerine yayılmaya başlamışlardır[3]. Anadolu'ya ilk gelenler, yerleşik bazı halklarla birleşince Orta Anadolu'ya yönelerek, olasılıkla kuzeydoğudaki Kaşkaların da yardımıyla, Hitit İmparatorluğunu ortadan kaldırmışlardır[4]. Göçlerden sonra, Anadolu'nun Hitit yerleşimi görmüş önemli merkezlerine Frigler yerleşmişlerdir[5].

Lidyalı Xantos'a göre, bu kavmin göçü Mysialıların göç hareketi ile birlikte, Troya Savaşı'ndan sonra yapılmıştır[6]. Homeros ise İliada Destanında, Troya kralı Priamos zamanında Friglerin uzak Ascania gölünden (İznik gölü) gelen ve Batı Anadolu'da yaşayan bir kavim olduğundan bahseder[7]. Herodot, Makedonialılar'a göre Frigyalılar'ın Avrupa'da oturdukları zaman Bryg adını taşıdıklarını ve onların komşuları olduklarını bildirdiklerini; Asya'yı geçtikten sonra yurtlarıyla birlikte adlarının da değiştiğini[8], ayrıca Frigler'in Anadolu'da Kızılırmak kavsinin sol kıyısına yerleştiklerini söyler[9].

Genel olarak kabul edilen görüşe göre, MÖ 1200 yıllarına doğru başlayan ve dalgalar halinde 400 yıl kadar süren Trak göçleri, Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışını izleyen dönemde yoğunlaşmıştır. Son dönemlerde, Gordion ve Troya kazılarından elde

---

1 E. Akurgal (2002) , **Anadolu Kültür Tarihi** , TÜBİTAK , Ankara , s. 190.

2 Antik kaynaklarda bu halklardan Bryg diye bahsedilmektedir. Herodot (1991) , **Herodot Tarihi** Müntekim Ökmen (Çev) , Remzi Kitabevi, İstanbul, VI-45,s.296, VII-73, 185, ss. 347, 377.

3 G.A. Wainwright (1939), "Some Sea Peoples and Others in the Hittite Archives", **JEA 25**, London, ss. 148 vd.

4 E.Akurgal (1955), **Phrygishe Kunst,** Ankara, ss.113 vd.

5 Seçilmiş bazı kaynaklar: H.Z.Koşay (1973), **Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alaca Höyük Kazısı** 1963-1967 Çalışmaları ve Keşiflere ait İlk Rapor, Ankara. s.4-5.; T.Özgüç (1978), **Maşat Höyük Kazıları ve Çevresindeki Araştırmalar**, TTK Yayınları**,** Ankara, s.16-17.; K.Bittel-R.Naumann (1952), **Boğazköy-Hattuşa: Ergebnisse des Ausgrabungen 1031-1939 WVDOG 63,** Berlin, ss.7,27,67 vd.

6 R.D. Barnett (1967) , "Phrygia and People of Anatolia in the Iron Age" **CAH**, vol II. Chap.XXX, Chambridge, s. 417.

7 Homeros (2002) , **İlyada**, A.Erhat ve A. Kadir (Çev) , Can Yayınları, İstanbul, II-862, 863.

8 Herodot (1991) , **a.g.e**, s. 347

9 **A.g.e.** , V-52, s. 261.

edilen arkeolojik bulgular da bu görüşü desteklemektedir[10]. Antik Yunan kaynaklarından, dilbilimsel kanıtlardan ve Frigler ile Güneydoğu Avrupa halkları arasındaki kültürel benzerliklerden dolayı Frigler'in Güneydoğu Avrupa'dan geldikleri kabul edilmiştir[11].

Mygdon, Askanios, Otreus gibi liderlerin önderliğinde, ilkel bir aşiret düzeninde yaşadıkları anlaşılan Frig'lerin Anadolu'daki ilk yüzyılları hala büyük ölçüde karanlıktır. Bununla birlikte, Eskiçağ yazarlarının verdikleri bilgilerden onların, başlangıçta Troia ve çevresini ele geçirdikleri zaman içinde Askania Gölü (İznik Gölü) kıyıları ile Sangarios (Sakarya) Nehri vadisine doğru yayıldıkları anlaşılmıştır. Frigler, buradan güney ve doğu yönde genişleyerek Anadolu içlerine devam etmiştir. Gordion'da Erken Demir Çağı'na, yaklaşık olarak MÖ 1200-950 yıllarına tarihlenen kalıntılar, ilk Frig göçmenlerinin MÖ 11. yüzyıla doğru, başlangıçta basit köy düzeyinde yerleşik bir yaşamı benimsedikleri, Polatlı yakınlarındaki Yassıhöyük'e yerleştiğini göstermiştir[12]. Bu yerleşme, araştırmalar sonucu Frig Krallığının başkenti Gordion olarak tanımlanmıştır. Ancak bu yerleşmenin adının Gordion olduğunu bildiren herhangi bir yazılı buluntuya rastlanmamıştır[13].

Frigler'in köy düzeninden örgütlü bir devlet düzenine nasıl geçtiği bilinmemektedir. Bununla birlikte, ilk aşamada merkeze bağlı bir krallıktan çok, birçok beyliğin varlığı düşünülmektedir[14]. Nitekim, Yassıhöyük'ün MÖ erken 9. yy'da kabartmalı ortostatlarla süslü binalara sahip, çevresi surlarla çevrelenmiş bir sitadel olması; bu dönemde Gordion'un, içinde soylu yönetici bir sınıfın yaşadığı bir yönetim merkezi olma yolunda olduğunu göstermiştir. MÖ 9. yy'ın sonuna gelindiğinde ise anıtsal planlı krali bir yerleşmeye dönüşmüştür[15].

Frig Devleti'nin antik kaynaklarda adı geçen ilk kralı Gordios'dur. Gordios'un yaşadığı dönem ve siyasi olayları hakkında fazla bilgi yoktur. MÖ 742 veya 738'de

---

[10] T. Sivas (2008) , "Frigler ve Frigya Uygarlığı" **Friglerin Gizemli Uygarlığı** , Hakan ve Taciser Sivas (ed), YKY, İstanbul, s. 9.
[11] G. Kenneth Sams (2008) , "Gordion ve Frigler" **Friglerin Gizemli Uygarlığı** , Hakan ve Taciser Sivas (ed), YKY, İstanbul , s. 49.
[12] Sams (2008), **a.g.m.**, s. 51; Sivas (2008a) , **a.g.m.**,s. 9.
[13] M. M.Voight (2008) , "Gordion Kazıları" **Friglerin Gizemli Uygarlığı**, Hakan ve Taciser Sivas (ed), YKY, İstanbul, s. 65
[14] Sivas (2008a), **a.g.m.**, s. 10.
[15] **A.g.m.**, s. 10.

Gordios'un oğlu Midas tahta geçmiştir[16]. Midas, Assur Kralı Sargon II'nin çağdaşıdır ve toplam 42 yıl Frig tahtında egemen olmuştur. Bu süre içinde, bir yandan Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Urartu, Kuzey Suriye ve Assur ile diğer yandan, batıda Batı Anadolu sahilleri ve Kıta Yunanistan ile ilişkiye giren Anadolu'nun İlk Demir Çağı kralı olarak ün kazandığı bildirilmektedir[17].

Arkeolojik ve Epigrafik bulgulara göre, Midas Döneminde Frigler, Kızılırmak'ın doğusunda Çorum, Tokat ve Kırşehir; kuzeyde Samsun; güneyde Niğde ve Konya; güneybatıda Burdur ve Elmalı Ovası; batıda Eskişehir, Afyon ve Kütahya; kuzeybatıda Bandırma yörelerine kadar etki alanlarını genişletmişlerdir[18] (**Harita 1).**

MÖ 15.-14. yüzyıllardan MÖ 8. yüzyılın ilk yarısına kadar Volga Irmağı'ndan Karadeniz'in kuzeyine doğru yayılan alanda yaşayan Kimmerler, çeşitli kabileler halinde göçebelerden oluşmaktaydı[19]. MÖ 8. yüzyılın ortalarında Aras Irmağı civarından gelen İskitler, Kimmer kabilelerinin yerleştiği bu bölgeyi ele geçirince yerlerinden oynatılan Kimmerler[20], kafileler halinde güneye doğru harekete geçip, Kafkasya üzerinden Doğu Anadolu'ya girmişlerdir. MÖ 8. yüzyılın sonlarına doğru Urartu Devleti'ni yıkmış, kısa sürede Orta Anadolu'ya doğru akmaya başlamışlardır. Assur İmparatorluğu'nun da çabaları boşa çıkınca MÖ 7. yüzyılın ilk yıllarında Kızılırmak'a dayanmışlar. Bu dönemde Kimmer akınlarına dayanamayan Frig Devleti de çökmüştür[21].

Midas'ın saltanatının sonu Kimmer saldırıları sırasında, ileri sürüldüğü üzere intiharıyla bitmiştir[22]. Ancak bu felakete karşın Frig egemenliği son bulmamıştır. Canını kurtarabilen Kral ailesi, gerek Gordion'da gerekse Orta Anadolu'nun çeşitli yerlerinde aynı kültür geleneklerini koruyarak bir süre daha yaşamışlardır[23].

---

[16] T. Sivas (1998) , "Phrygler ve Eskişehir Çevresindeki Phryg Vadileri'ne Genel Bakış" **Tarihte Eskişehir Sempozyumu-**I, Eskişehir, s. 96.
[17] **A.g.m.** , ss. 96-97.
[18] **A.g.m.**, ss. 96-97.
[19] Akurgal (1955), **a.g.e.**,ss.124 vd.
[20] Herodot (1991) **a.g.e**., IV-1, s.193.
[21] V.Sevin (1982), "Frygler", **Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi**, Görsel Yayınları, İstanbul, ss.256-257.
[22] Strabon I (2000) , **Geographica- Antik Anadolu Coğrafyası**, Adnan Pekman (Çev.), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s:61.
[23] V. Sevin (1999a) , **Anadolu Arkeolojisi** , Der Yayınları , İstanbul , s. 191.

Orta Frig Dönemi'nin sonlarına[24] doğru Gordion artık güçlü bir devletin başkenti değil, bölgesel bir merkez durumundadır. Kalabalık bir grup ise Yukarı Sakarya Vadisinde, Eskişehir, Kütahya ve Afyonkarahisar arasında uzanan ve "Dağlık Frigya" olarak adlandırılan kesimde yaşamaya devam etmiştir[25].

Frig beyleri, bu topraklarda Lidya Kralı Alyattes'in MÖ 590 yılında Medler'e karşı girdiği Kızılırmak seferine kadar bağımsızca yaşamıştır. MÖ 547/46 yılındaki Pers istilasına kadar Lidya Krallığı'na bağımlı prenslikler şeklinde yaşamışlardır. Frigya, Lidya Krallığı'nın yıkılışından sonra (MÖ 546/545) 200 yılı aşkın bir süre Pers İmparatorluğu'nun bir parçası olmuştur[26]. MÖ 333 yılında ise Frigya; Büyük İskender'in eline geçmiştir. Onun ölümünden sonra, önce generallerinden biri olan Antigonos sonra Lysimakhos, MÖ 281'deki Kurupedion Savaşı'nı izleyen yıllarda da Seleukus'ların eline geçmiştir. MÖ 277'de Galat'ların istilasına sahne olmuş ve "Galatia" adını almaya başlamıştır. MÖ 228'de Bergama kralı I.Attalos'un denetimine giren bölgenin batı kesimi, MÖ 190 yılında Manisa yakınlarında yapılan savaştan sonra, Roma ile Seleukos kralı III. Antiokhos arasında MÖ 188'de imzalanan Apameia Barışı ile Bergama Krallığının egemenliğine verilmiştir. Bergama kralı III. Attalos'un MÖ 133 yılında ölümünden sonra Pontos kralı V. Mithridates ile Bithynia kralı II. Nikomedes arasında paylaşılmıştır. MÖ 116 yılında ise Roma'nın Asia Eyaletleri sınırı içine alınmıştır[27].

1.2. FRİG KÜLTÜRÜ VE SANATI

R.D.Barnett'e göre; Frigler, at yetiştiren ve askeri aristokrasiyi benimsemiş batı kökenli bir halk grubudur[28]. Hint- Avrupa kökenli oldukları halde kısa bir süre içinde Anadolulaşmışlar ve bir yandan Hellen öbür yandan Geç Hitit etkileri altında kalmış olmakla birlikte özgün ve Anadolulu bir kültür oluşturmuşlardır[29].

Frigler, inançlarını tek tanrıda birleştirmişlerdir. Ana Tanrıçalarına Matar Kubeleya "Dağın Anası" demişlerdir. En bilinenleriyle Ankyra (Ankara), Gordion ve Hattuşa'da "evi" içinde betimlenen resimlerinde Matar, bir Hititli gibi giyinmektedir.

---

[24] Orta Frig (MÖ 800-550) M.Voight-T.C.Young (1999), "From the Phrygian Capital to Achaemenid Entrepot: Middle and Late Phrygian Gordion" **IA 34**, ss.198-220; M.Voight (2005), **a.g.m.**,s.27.
[25] Sivas (1998), **a.g.m.** , s. 98.
[26] **A.g.m.** , ss. 98 -99.
[27] V. Sevin (2001), **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I**, TTK Yayınları, Ankara, s. 195.
[28] Barnett (1967), **a.g.m.**, s.416.
[29] Akurgal (2002), **a.g.e.**, s. 265.

Ayaklarına kadar inen pileli bir fistan ve onun üzerinde, genelde başa geçirilmiş, bir ucu kemere sokulu uzun bir çarşaf vardır; başında tanrısallığın simgesi silindirik başlık (polos) taşımaktadır. Elindeki sunu kabı özgün de olsa; nar, Karkamış Kubaba'sının tanrısal belirteçlerindendir[30].

Frigler kültür düzeyi yüksek bir topluluk olup, yazı; kralın tekelinde bulunmamış MÖ 8., 7., ve 6. yüzyıllarda bütün Frig kentlerinde halk tarafından da kullanılmıştır[31]. Hint-Avrupa kökenli olan Frig dilinde yazılmış olan yazıtlar, Eski Frigçe[32] ve Yeni Frigçe[33] olmak üzere iki grup altında muhafaza edilmiştir[34].

E. Akurgal, "Frigler kültür ve sanatını tamamen Yunanistan'a borçludur" der[35]. Çünkü, Akurgal, Hititler'den sonra Orta Anadolu'da 400 yıllık karanlık bir dönem yaşandığı savını öne sürmüş, bu karanlık dönemde Anadolu halklarının Demir Çağ öncesi yarattığı on bin yıllık kültür ve sanat birikiminin geleceğe tümüyle aktarılamadığını, böylece Frigler yüzlerini Batı'ya, Ege'ye çevirmek zorunda kaldığını savunmuştur[36].

F. Işık ise, Batı uygarlığının kökenini Anadolu'ya bağlamıştır[37]. Frig sanatını yontuda ve Kybele inancında Geç Hitit etkisiyle, Frig kaya anıtlarını da Urartu etkisiyle açıklamıştır. Ayrıca Akurgal'ın söylediği boyalı Frig çömleklerinin "Yunanlılığını" da, Akurgal'ın "örnektir" diye sunduğu Samos çömlek parçasının tekil oluşu ve sözde "Frig ardıllarından" geç bir tarihte oluşuyla karşı gelmiştir. Yunanistan'da Dipylon çömlekleri ile MÖ 760 dolaylarında birdenbire geometrik bezeklerin yerini almaya başlayan gölge görüntülü insan ve hayvan resimlerine geçişi de Frig etkisine bağlamıştır. Bunların dışında Işık, pişmiş toprak kaplama levhaları, mitolojik konular gibi birçok bulguyla Frigler'in diğer kültürlere olan etkilerini açıklamıştır[38].

---

[30] F. Işık (2006), "Tektanrıça Matar Kubeleya" **ArkeoAtlas 5**, İstanbul, s. 47.
[31] Akurgal (2002), **a.g.e.**, s. 265.
[32] C. Brixhe (2008), "Frigler ve Frig Dili", **Friglerin Gizemli Uygarlığı**, Hakan ve Taciser Sivas (ed), YKY, İstanbul, ss.149- 153.
[33] Brixhe (2008), **a.g.m**, ss. 153-154; T. Drew-Bear (2008), "Yeni Frigçe Yazıtlar", **Gizemli Uygarlığı**, Hakan ve Taciser Sivas (ed), YKY, İstanbul, ss. 161-173.
[34] Brixhe (2008), **a.g.m**, s. 150.
[35] Akurgal (1955), **a.g.e.**, s. 33.
[36] **A.g.e.**, ss. 33 vd.
[37] F. Işık (2003), "Karanlık Dönemin Aydınlığı ve Frig Sanatının Anadoluluğu Üzerine", **Anadolu 24**, Ankara, ss. 21 vd.
[38] Işık (2003), **a.g.e.**, ss. 21-27 **ayrıca bkz.** F. Işık (1989), "Batı Uygarlığı'nın Kökeni", **TAD XXVIII**, Ankara, ss. 1-24.

Erken Demir Çağ'da, birçok yerleşimde, el yapımı çanak-çömlek görülmeye başlanmıştır[39]. Bu kaplar "Buckelkeramik"[40] olarak adlandırılarak Balkan etkili olarak yorumlanmış, ancak Orta Anadolu Erken Demir Çağ el yapımı kapların yabancı kökenli olmadığı, Anadolu'da var olan kültürden geliştiği görüşü kabul edilmektedir[41].

Tabal, Muşki ve Frig gibi farklı etnik öğelerin oluşturduğu Frig Devleti'nin seramiğine yalnızca bir etnik grubun adını vererek Frig seramiği denilmesinin yanlışlığı üzerinde durulmuş ve bunların tümüne şimdi Orta Anadolu Demir Çağ seramiği adı verilmiştir[42]. Bu seramik, Kızılırmak'ın doğu ve güneydoğusu ile Kızılırmak'ın batısı olmak üzere iki ana bölgeye ayrılarak incelenmiştir[43]. Doğuda Kızılırmak kavsi içindeki Alişar, Boğazköy, Maşathöyük ve Pazarlı, güneydoğuda ise Kültepe ve Güllüdağ gibi kentlerde, devetüyü renkli zemin üzerine, mat siyah ya da kırmızı üzerine siyah ve kahverengi boyalı, Alişar IV olarak adlandırılan seramik görülür. Bunların bazıları tümüyle saf geometrik motiflerle bezendiği gibi, büyük çoğunluğu da siluet tekniğinde yapılmış stilize geyik motifleriyle süslenmiştir. Batıda ise genellikle Tunç Çağı'ndan beri kullanılan türde, gri ya da kırmızı tek renkli seramik görülmektedir. Bu türde koyu gri ve siyah astarlı, parlak perdahlı tek renkli seramik Midas Kenti, Gordion, Ankara ve yöresinde çoğunluktadır[44]. Gordion'da ve Kızılırmak'ın batısında çok iyi bezenmiş, çok renkli vazolara da rastlanmıştır. Batıda karşılaşılan çok renkli kaplar genellikle geometrik desenli çerçeveler içine alınmış, çizgi tekniğindeki aslan ve boğa motifleriyle bezenmiştir[45]. Kızılırmak'ın doğusunda ve batısında görülen bu seramik geleneği aynı ortak kökene dayanan fakat sonradan farklı ürünler vermeye başlamış iki ayrı çömlek bezeme geleneğinin varlığı göstermektedir. Her iki stilin ortaklaşa kullandıkları en

---

[39] G.K. Sams (1994), **The Gordion Excavations, 1950–1973 Final Reports Vol 4, The Early Phrygian Pottery,** University Museum Monograph 79, The University Museum, University of Pennsyvania, Philadelphia, Fig. 1-5; H.Genz (2000), "Die Eisenzeit in Zentralanatlien im Lichte der keramischen Funde vom Büyükkaya in Boğazköy/Hattuşa" **TÜBA-AR III,** Ankara, Abb.3-5.; S.Omura (1991), "1990 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları" **13. KST.I,** Ankara, s.323, Res.8/1; R.L.Gorny, G. Mcmahon, S. Paley, S. Steadman ve B. Vererhaaren (1999), "The 1998 Alisar Regional Project Season" **Anatolica XXV**, Leiden, s.164 Fig. 13 (31).

[40] Akurgal (1955), **a.g.e.**, s.113.

[41] J. Seeher (2000), "Hattuşa/Boğazköy'ün Yerleşim Tarihine Yeni Katkılar: Büyükkaya Kazılarına Toplu Bakış",**TÜBA-AR III**, Ankara, s.20.

[42] T.Özgüç (1971), **Demir Devrinde Kültepe ve Civarı,** TTK Yayınları V-9, Ankara, s.71-73.; Seeher (2000), **a.g.m.**, ss.20,22.

[43] V.Özkaya (1995), **İÖ. Erken Birinci Binde Frig Boyalı Seramiği**, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum. ss.21.vd.

[44] **A.g.e.**, ss.29 vd.

[45] **A.g.e.**, ss.71 vd.

belirgin motif, kap yüzeylerindeki boş sahaların doldurulmasına yarayan tek merkezli dairelerdir. Gordion Tümülüslerinde doğuya özgü siluet tekniğinde geyiklerle süslü kaplara rastlanmaması bu türün Batı Frig soyluları tarafından benimsenmediğine işaret etmektedir[46].

Frigler'in en özgün sanat dalı mobilyacılıktır. Bu dalda Anadolu'nun en büyük ustalarının Frigler arasından çıktığı söylenebilmektedir. Bu ustalık ve özgünlüğün en önde gelen nedeni bölgenin orman yönünden zengin oluşudur[47]. Gordion Tümülüslerinde bulunan mobilyalar marangozluktaki gelinen üstünlüğün kanıtlarıdır[48]. Mobilyaların yapımında bağlantı olarak metal çivi yerine ağaç çiviler ve geçmeler kullanılmıştır. Masalar, tabureler ve sehpalar çoğu kez Frigler'e özgü geometrik bezekli oyma ve kakmalarla süslenmiştir. Mobilya yapımında, ağacın renk ve kokusu da göz önünde bulundurulmuştur. Kakmacılıkta, şimşir üzerine açılan 1-2 mm.'lik yuvalara hoş kokulu ardıçtan yapılmış kakmalar özel bir tutkalla yerleştirilmiştir[49].

Gordion'daki soylu bir çocuğa ait olduğu düşünülen P Tümülüsü'nde bulunmuş, oyuncak olabileceği düşünülen, ahşap oyma hayvan heykelcikleri Frigli ustaların bu konudaki hünerlerinin bir başka kanıtı olmuştur[50]. Tümü koyu renkli porsuk ağacından oyulmuştur. Bu oymalar arasında at, aslan, geyik, sabana vurulmuş öküz ve balık yiyen grifon gibi hayvanlar bulunmaktadır. Bunlardan, bir aslan ile bir boğanın mücadelesini gösteren grup özellikle dikkat çekicidir. Yakındoğu sanatlarında çok sevilen aslan-boğa mücadelesinin bu denli hareketli ve canlı bir biçimde ahşaba oyulmuş olması Frig ustalarının bu dalda çok ilerlemiş olmalarının kanıtı olmuştur[51].

Midas Dönemi Gordion'unda daha çok mobilyacılıkla ilgili olarak çalışan bir de fildişi atölyesi vardır. Ancak bu dal ahşap oymacılığı gibi çok gelişmiş değildir. Fildişi Gordion'a Kuzey Suriye'den gelmiş olmakla birlikte, yerli atölyenin kendine özgü bir stili vardır. Özellikle ahşap kakma parçası olarak görülen küçük levhalardaki silahlı süvari, balık yiyen kartal başlı karışık yaratık ve geyik kabartmaları, ince

---

[46] **A.g.e.**, ss.111 vd.
[47] V. Sevin (2003), **Eski Anadolu ve Trakya (Başlangıçtan Pers Egemenliğine Kadar) Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 274.
[48] **A.g.e.**, s. 275.
[49] E.Simpson, K. Spirydowicz ve V. Dorge (1992), **Gordion Ahşap Eserler**, **Gordiona'da Ele Geçen Ahşap Mobilyaların Korunması ve Yeniden Yapım Çalışmaları:1981–1990**, Anadolu Medeniyetleri Müzesini Koruma ve Yaşatma Derneği, Ankara, ss.1-vd.
[50] Sevin (2003), **a.g.e**., s.275.
[51] **A.g.e.**, ss. 275–276.

bacakları üzerine yükselen hantal hayvan gövdeleri ve baklava dilimi biçimli gözleriyle Kuzey Suriye, Fenike, Assur ve hatta Urartu'dan tümüyle farklıdır. Bu, Koloni Çağından beri etkin Orta Anadolu'ya özgü bir atölyenin ürünü olarak üretilmiş olmalıdır[52].

Bugün Frig Vadisi olarak anılan Eskişehir, Afyonkarahisar, Kütahya arasındaki üçgen bölgede Frigler'in kaya anıtlarına rastlanmaktadır. Kaya anıtları Midas, Yazılıkaya Vadisi, Kümbet Vadisi, Köhnüş Vadisi ve Karababa Vadisi'nde yoğun bir şekilde görülmektedir. Anıt, anıtın bulunduğu platform ve platform üzerindeki galeriler ve yan mekanlar tanrıçaya adanmış kült merkezini oluşturmaktadır. Fasat cepheli anıtlar, üçgen alınlıklı, beşik çatılı, megaron planlı tapınakların ön cephesiyle benzerlik göstermektedir. Bu tarz fasat görünümlü anıtların en önemlisi Midas Anıtı'dır[53].

[52] **A.g.e.**, s. 276.

[53] C.H.E. Haspels (1951), **Phrygie, Exploration Archeologique III, La Cite de Midas, Ceramique et Trouvailles Diverses**, Paris; T.Sivas (1999), **Eskişehir- Afyonkarahisar- Kütahya İl Sınırı İçindeki Phryg Kaya Anıtları**, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: No.05, Eskişehir, ss. 40-153.

İKİNCİ BÖLÜM

ESKİ ANADOLU'DA MÜHÜR SANATINA GENEL BAKIŞ

2.1. ESKİ ANADOLU MÜHÜR SANATI

2.1.1. Mühürlerin Tanımı ve Anlamları

Mühür; üzerinde yazı ve isim bulunan metalden, değerli taşlardan ahşaptan ya da pişmiş topraktan yapılan, imza yerine de kullanılan damgadır[54]. Bunun yanında arkeolojik anlamda ise mühürler; üzerinde isim, işaret veya figür kazılı olan, yetki ve mülkiyet belgesi olarak mektup, senet ve diğer malzemeye basılan küçük objelerdir. Bu özelliğinin dışında, üzerinde dualar yazılan, sihir ve tılsımla ilgili yazılar bulunan ve koruyucu niteliğine inanılan çeşitli taşlardan, pişmiş topraktan veya madenden yapılan, apotropeik amaçlı eşyalar olarak da karşımıza çıkmaktadır[55]. Mühürcülük sanatı taş oymacılığı veya mühür kazıma sanatı anlamına gelen gliptik sanatı olarak da adlandırılır[56].

Mühürler 3 ana işleve sahiptir:

1- Onama: günümüzdeki imzanın işlevine benzer.

2- Güvenlik garantisi: bu mühürler yazılı belgelerden çok, bir kap, paket ya da mekanın içeriğinin güvenliği anlamına gelir.

3- Mülkiyet göstergesi: basılan mühür, kime ya da saray, tapınak gibi hangi kurumlara ait olduğunu da belirtmektedir[57].

Mühürlerin kullanıldıkları belli başlı yerler şunlardır:

1- En yaygın kullanımına, çiviyazılı tabletlerin ve zarfların üzerinde rastlanmıştır.

2- Çeşitli kap kapatmaları üstünde. Levha biçiminde kapak. (Tıkaç ya da kabın ağzına gerilen koruyucu maddenin bağlanmasından sonra iplerin üzerine sıvanan kil gibi)

3- Kilden bullalar üzerinde (günümüzde pakatlemede kurşunla yapılan mühürleme gibi)

---

[54] M. Darga (1992), **Hitit Sanatı**, Akbank Kültür ve Sanat Yayınları, İstanbul, s. 68.S. Saltuk (1990), **Arkeoloji Sözlüğü**, İnkılap Yayınları, İstanbul, 4. baskı, s.123.

[55] Ankara Barosu (2008), "Mühür ve Bullalar", **Eskiçağlarda Anadolu'da Hukuk 1.Panel bildirileri**, Ankara, s.145.

[56] Darga (1992), **a.g.e.**, s. 68.

[57] A. Dinçol (2004), " Mühürler", **ArkeoAtlas 3**, İstanbul, s. 3.

4- Etiketler üstünde; bunlar da piramidimsi, yassı kalp ya da yuvarlak biçimlidirler.

5- Çanak çömlekler üstünde,

6- Kerpiç parçalarının, dokuma tezgahlarında kullanılan ağırlıkların da mühürlendiği görülür[58].

Eski Önasya'da; mühürler, damga mühür ve silindir mühür olmak üzere iki ana grup oluşturur[59].

2.1.2. Eski Anadolu'da Mühür Gelişimi

Damga mühürler, Anadolu'nun Neolitik Çağı'ndan günümüze kadar görülen mühür biçimini oluşturmaktadır[60]. Anadolu'nun en eski çağlarından itibaren, devam eden devirlerde yerli mühür şeklinin "damga" olduğu ve bunun silindir mühür görüldüğü çağlarda dahi, kesintisiz bir şekilde devam ettiği tespit edilmiştir[61].

Damga mühür ya da "Pintadera (boyama damga)" olarak adlandırılan Prehistorik damga mühürlerinin Anadolu'daki ilk örneklerini Neolitik Dönem (MÖ 8000-5000) Çatalhöyük[62] ve Bademağacı'nda[63] bulunan pişmiş kilden damga mühürleri oluşturmaktadır. Neolitik Dönem, Çatalhöyük kazılarında ortaya çıkarılan mühürler pişmiş topraktan yapılmış yuvarlak ya da oval yapıdadır, mühür yüzlerinde en sık kullanılan motifler ise pseudo-meander adı verilen, birbiri içine giren ve ortalarında bir nokta ile vurgulanan zig zag motifleridir[64]. Bademağacı Neolitik Dönem buluntuları arasında mühür biçimli nesneler-baskı kalıpları da görülmekte[65], kullanılan motifler Çatalhöyük ile benzerlik göstermektedir.

---

[58] A. Erkanal (1997), "Mühür maddesi", **Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi II**, İstanbul, s. 1314.
[59] **A.g.e.**, s. 1314.
[60] **A.g.e.**, s.1316.
[61] N. Dinçer (1943), "Anadolu Damga Mühürleri", **A.Ü.D.T.C. Fakültesi Dergisi II/ 4**, Ankara, s.81; T. Özgüç (2004), **Kültepe Kanis/Nesa**, YKY, İstanbul, s. 250.
[62] A. U. Türkcan (2006), "Çatalhöyük Damga Mühürleri", **Topraktan Sonsuzluğa Çatalhöyük**, Emine Haydaroğlu (ed), YKY, İstanbul, s.45.
[63] G. Umurtak (1999-2000), "Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağlarda Burdur- Antalya Bölgesi Mühürcülüğü üzerine Bazı Gözlemler", **ADALYA IV**, Antalya, ss. 1-19.
[64] J. Mellart (1964), "Excavation at Çatalhöyük, 1963", **Anatolian Studies XIV**, s. 97 ; Türkcan (2006), **a.g.e**., s.47; A.U. Türkcan (2005), "Some Remarks on Çatalhöyük Stamp Seals", **Inhabiting Çatalhöyük Reports from the 1995-99 Seasons**, Ian Hodder (ed), British Institute, Ankara, ss. 175-185.
[65] R. Duru (2002), "Burdur Bölgesi Neolitik Kültürleri", **ArkeoAtlas 1**, İstanbul, s. 105.

Kalkolitik Çağ'da, Neolitik Dönemdeki simgeci geleneğin devam ettiği belirtilmiştir[66]. Bu Dönem mühürleri az sayıdadır ancak Son Kalkolitik Çağ'da (MÖ 4500-3000), Yukarı Fırat Havzasında Değirmentepe, Hacınebi, Aslantepe, Hassek Höyük ve Norşuntepe'de yapılan arkeolojik kazılarda mühür kullanımında artış olduğu görülmüştür[67]. MÖ geç 5. bin'e tarihlendirilen, Malatya Değirmentepe'de ortaya çıkarılan taş damga mühürleri, Kuzey Irak'taki Tepe Gavra'dan sonra bu dönemin en önemli mühür koleksiyonuna sahiptir[68]. Anadolu Yarımadası'nda Son Kalkolitik ve İlk Tunç Çağlarında mühürcülük Mezopotamya'daki kadar yaygın değildir. Genellikle pişmiş toprak veya taştan, nadiren de madenden şekillendirilen bu dönem mühürleri, eski geleneği devam ettiren yassı damga mühürlerdir. Bunlar düğme yada delikli, deliksiz tutamaklı tiplerdir. Mühür yüzeyleri genellikle düz çizgilerden oluşan geometrik motifler içerir; dalgalı çizgiler azdır. Bu tür mühürler daha çok, Küllüoba[69] ve Bademağacı[70] gibi, Batı Anadolu'nun güneyi ve Orta Anadolu yerleşmelerinden bilinir. Bunun yanında İlk Tunç Çağı I Hassek Höyük yerleşmesinde bulunan çanak çömlekler üzerinde silindir mühür izleri görülmüştür. Bu mühürler basit ve kır yaşamını sahnelemektedirler[71]. Ayak şeklindeki damga mühürler ise Tarsus Gözlükule, Karahöyük ve Küllüoba'da ele geçirilmiştir[72]. Birbirinin benzeri olan motifler lineardır. Bu benzerliklerin sebebi, yerleşmelerin üçünün de kervan yolu üzerinde olmasına bağlanmaktadır. Mezopotamya ve Kuzey Suriye etkisindeki ilk silindir mühürler, Tarsus Gözlükule ve Kültepe'nin İlk Tunç Çağı III dönemi tabakalarından tanınır[73].

Assur Ticaret Kolonileri Çağında kullanılan damga mühürler, Kültepe, Acemhöyük, Konya Karahöyük ve Boğazköy gibi merkezlerden elde edilen gliptik malzemelerinden dolayı iyi bilinmektedir. Bunlar genellikle kurs biçimli mühür yüzeylerine sahip, konik sapları çoğunlukla fasetli, sapın bitimi yumru veya çekiç biçimli ve ip geçirmek üzere delinmiş damgalardan oluşmaktadır[74]. Aynı dönemde

---

[66] Türkcan (2006), **a.g.m.**, s.47
[67] H. Pittman (2003), "Son Kalkolitik Çağ Mühürleri", **ArkeoAtlas 2**, İstanbul, s. 35
[68] U. Esin (2002), "Değirmentepe", **Arkeoatlas 1**, İstanbul, s. 118.
[69] T. Efe (2003a), "Küllüoba", **Arkeoatlas 2**, İstanbul, s. 114.
[70] G. Umurtak (2003), "Bademağacı", **Arkeoatlas 2**, İstanbul, s. 108.
[71] R. Manfred ve Behn-Blancke (2003), "Hassek Höyük", **Arkeo Atlas 2**, İstanbul, s. 27.
[72] T. Efe (2003b), "Batı Anadolu Son Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı", **ArkeoAtlas 2**, İstanbul, s. 125.
[73] **A.g.m.**, s. 125.
[74] A. Dinçol ve B. Dinçol (2002a), "Büyükler, Prensler, Beyler Mühürleri Işığında İmparatorluk Yönetiminin Zirvesindekiler", **Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk/ Die Hethiter und İhr Reich Das Volk Der 1000 Götter**, (edt) Wanzel Jacob, Bonn, s.429

Anadolu, silindir mühürle de tanışmış ve bunlar içinde bir Anadolu Üslubu gelişmiştir[75]. N.Özgüç, Kültepe (Kaniş) Kentinde bulunan çok sayıdaki mühür ve mühür baskılarını; Eski Babil, Eski Assur, Eski Suriye, Yerli Anadolu Grubu olmak üzere, 4 ana grup altında toplamış ve incelemiştir[76]. Konu bakımından en zengin olanı ise Yerli Anadolu üslubudur, konuları: mitolojik sahneler, tapma sahneleri, savaş sahneleri, av sahneleri ve frizler oluşturmaktadır. Ayrıca kendine özgü yorumlanan çeşitli hayvanlar da bu gruba dahil edilmiştir[77].

Assur Ticaret Kolonileri Çağı'ndan başlayarak, onu izleyen Eski Hitit Çağı'nda bu yeni mühür biçimiyle, geleneksel damga mühürler birleştirilmeye çalışılmış ve ortaya değişik formlar çıkmıştır. MÖ 17. yy'a tarihlenen bu yeni silindir-damgalarda, saplar çekiç veya yumru başlı ve konik, fakat gövdeler silindiriktir. Silindirin yüzeyi kil üzerine yuvarlamaya uygun olduğundan, yazı ve bezemeler için iki yüzeyden de yararlanılmış ve böylelikle silindir ve damga işlevleri tek mühürde kombine edilmiştir. Bu tip mühürlerden çok sayıda örnek yoktur ve bunlar "Tyskiewicz grubu" olarak adlandırılır[78]. Eski Hitit Döneminde, MÖ 17. yy'a tarihlenen Tyskiewicz grubuna giren mühür baskılarında ilmik ve örgü dekoratif motifleri oluşturmaktadır. Silindirik gövdelerinde dinsel tasvirler sürekli sahneler halinde yer almaktadır[79]. Bu yenilik denemelerinin dışında, kurs gövdeli, konik saplı damgalar, her zaman kullanımda kalmıştır[80].

Hitit İmparatorluk Dönemi'nde mühür sahipleri açısından iki bölüme ayrıldığı görülmektedir: 1. kral ve kraliçe mühürleri 2. halkın kullandığı mühürler[81].

Hitit kral mühürleri, halkın mühürleri gibi daima damga mühür olarak yapılmıştır. Eski Hitit Döneminde, ortalarında hayat ve sağlık sembolleriyle stilize bir çiçek biçiminde rozet bulunan, çevresinde ise çivi yazısıyla krallık unvanını içeren,

---

[75] N. Özgüç (1977a), "Acemhöyük Saraylarında bulunmuş olan Mühür Baskıları", **Belleten XLI, Sayı 162**, Ankara, ss. 377-379; N.Özgüç (2006), **Kültepe-Kaniş/Neşa, Yerli Peruwa ve Aşşur-imitti'nin oğlu Assur'lu Tüccar Uşur-şa-İştar'ın Arşivlerine ait Kil Zarfların Mühür Baskıları**, TTKYayınları V-50, Ankara, s.1 vd.

[76] N. Özgüç (2006), **a.g.e**., s. 1 vd. ; N. Özgüç (1977b), **Kültepe Mühür Baskılarında Anadolu Grubu**, TTK Yayınları, Ankara, s. 3; A. Erkanal (1993), **Anadolu'da Bulunan Suriye Kökenli Mühürler ve Mühür Baskıları**, TTK Yayınları, Ankara, ss.1 vd.

[77] N. Özgüç (1977b), **a.g.e.**, ss. 3-4

[78] A. Dinçol ve B. Dinçol (2002a), **a.g.m.**, s.429

[79] **A.g.m.**, s.431

[80] **A.g.m.**, s. 430

[81] A. Dinçol, (1997), "Hitit Mühürcülüğü", **Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi**, **cilt 2,** İstanbul, s. 1316.

kralın adı belirtilmemiş anonim mühürler, daha sonra yerlerini Kral Alluwamna, I. Huzziya ve Tahurwaili (II. Tuthalia) mühürlerinde (MÖ 1550-1450) olduğu gibi, ortada bir rozetin, iç ve dış çerçevede de çivi yazısıyla krallık unvanları ve kralın adının yazıldığı, ayrıca, öncekilerde de görülen, mühür bozulması, yani mühürlenmiş belgenin değiştirilmesi durumunda suçlunun ölmesini dileyen bir "lanet" içeren mühürlere bırakmıştır. I. Şuppiluma zamanında, kral mühürlerinin orta alanına "kanatlı güneş kursu" eklenmiştir. Bu sembolün hiyeroglife yazılmış biçiminin "majeste" karşılığı kullanılan "güneşim" ünvanı olduğu kabul edilmektedir. Bu türdeki mühürlere "Aedicula"adı verilmektedir[82]. Daha sonra Arnuwanda döneminde(MÖ 1400- 1380), mühür alanının ortasındaki rozet kalkmış, bunun yerini Kanatlı Güneş Kursu, altında bulunan hiyeroglif işaretlerle yazılmış kral adı almıştır. Mühür çerçevesinde ise kralın adının yanında soyu da belirtilmeye başlanmıştır.

II. Muvattalli döneminde ise (MÖ 1310-1282), orta alanda hiyeroglif ad işaretleriyle birlikte, kralın ve onun koruyucu tanrısının betimlerine de yer verilerek görkemli bir mühür üslubu yaratılmış; ama bu kraldan sonra yeniden "aedicula" mühürlerine dönülmüştür. Bu üslup, devletin yıkılışına değin sürmüş; ancak IV. Tuthaliya döneminde (MÖ 1250-1220) kral mühürlerine, Büyük Kral unvanıyla ad işaretleri arasına Labarna unvanını gösteren işaretler eklendiği gibi, bu krala ait bazı mühürlere figürler de konulmuştur [83].

Halk mühürlerinde yalnızca hiyeroglif işareti kullanılmıştır. Çekiç başlı, aşağı doğru genişleyen "fasetli" boyunlu, beş adet baskı yüzü olan mühürler, Eski Hitit Dönemi mühürleridir. Bunlarda yazıdan çok figürler egemendir ve genellikle hematit taşından yapılmışlardır. Yine aynı dönemde "yumru" başlı, aşağı doğru genişleyen boyunlu, ama daire biçimli baskı yüzeyli metal mühürler bulunmaktadır. Bunların baskı yüzeylerinde, örgü motiflerinden bir çerçeve ortasında, bazen tek, genelliklede iki-üç işaretten oluşan bir ad yer almaktadır. Bu biçim, İmparatorluk Dönemi başlarına değin sürmüştür. Yine aynı dönemde, kesiti "makara" biçiminde içbükey, iki yüzü düz, taştan yapılma mühürlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Bunların çerçeveleri ya örgü bantlarıyla bezelidir ya da dinsel tören sahnelerinin betimlerini içerir. İmparatorluk

[82] A. Dinçol ve B. Dinçol (2002b), "Tabarna ve Aedicula Mühürleri", **Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk/ Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk Der 1000 Götter**, Wanzel Jacob (ed), Bonn, s.432

[83] Dinçol (1997), **a.g.e.**, , s. 1316.

Dönemi'nde en yaygın metal mühür biçimi, aslan pençesi biçimindeki üç ayaktan oluşan tutamaklı olanlardır. Aynı dönemin taş mühürleriyse, genellikle her iki yüzü dışbükey, çerçeve bezemesi çok basite indirgenmiş "düğme" mühürlerdir. Bunların yanında, yarım küre biçimli taş mühürlere, dikdörtgen biçimlilere ve çok az da olsa, altın gibi değerli madenlerden yapılmış mühür-yüzüklere rastlanmaktadır. Halk mühürlerinin en yaygın biçimi olan, iki yüzü dışbükey "düğme" mühürlerdeki adlardan biri yüzdeki bir erkeğe, ötekiyse genellikle bir kadına ait olmaktadır. Her iki yüzü aynı ya da iki ayrı erkeğin adını taşıyanlar olduğu gibi, yalnızca kadınlara ait mühürler de vardır[84].

Demir Çağı'nda Doğu Anadolu Bölgesinde, Urartu Krallığı'nda Doğu Anadolu Bölgesi'nde mühür kullanımı yaygınlaşmıştır. Urartu Krallığında mühürcülük geleneği, Mezopotamya, Kuzey Suriye ve Anadolu'daki mühürcülük geleneği ile sıkı bir ilişki içerisindedir. Urartu mühürleri özel mülkiyeti yansıtmanın yanı sıra, nazarlık ve muska amacıyla da kullanıldığı belirtilmiştir[85]. Urartu mühürleri genel olarak "damga", "silindir" ve bu iki türün karışımı olan "silindir damga" olmak üzere 3 ana forma sahiptir[86]. Biçim olarak ise; konikal yapılılar, hayvan biçimli, makara şeklinde, disk ve dört yan yüz ile bir alt yüzden oluşan beş yüzlü damgalılar olarak gruplanmaktadırlar, bu biçimlerin öncüleri Hitit örnekleri arasında görülmektedir [87]. Urartular'a özgü damga mühür biçimleri de bulunmaktadır, bunlar; çan biçimliler, kesik konikal yapılılar, prizmatik damga, elipsoid iki yüzlüler olarak sıralanmaktadır[88]. Bezeme olarak en çok kutsal ağaç[89], kanatlı at ve keçi gibi, karışık yaratıklar tercih edilmiştir[90]. Urartu mühürlerinin ortaya çıktığı kazı merkezleri arasında Van-Toprakkale[91], Van-Çavuştepe[92],

---

[84] **A.g.e.**, ss. 1316- 1317
[85] O. Belli (2004),"Urartu Mühürcülüğü", **Urartu: Savaş ve Estetik**, Filiz Özden (ed), YKY, İstanbul, s. 144
[86] **A.g.e.**, s. 146
[87] B. Ögün (1983), "Urartular", **Türkiye Ansiklopedisi 33**, İstabul, s. 76
[88] **A.g.e.**, s. 76.
[89] O. Belli (1981), "Urartular'da Hayat Ağacı İnancı", **ANAR VIII**, İstanbul, ss. 237-247.
[90] Belli (2004), **a.g.e.**, ss. 146-147
[91] U. Seidl (2001), "Siegelabdrüche auf Ton verschlüssen aus Toprakkale", **Beitrage zur Vorderasiatischen Archalogie Winfried Orthmann Gewidmet**, Berlin, ss. 445-446.
[92] A. Erzen (1978), **Çavuştepe I**, TTK, Ankara, ss. 41-42

Van-Ayanis Kalesi[93], Erzincan-Altıntepe[94], Van Kalesi Höyüğü[95], Iğdır-Melekli[96], Van-Tuşpa/Altıntepe Nekropolü[97], ve Van-Karagündüz[98] sıralanabilmektedir.

Frig mühürlerinden III. Bölümde bahsedilmektedir.

Pers mühürcülük sanatının erken evreleri, geç evrelere oranla yeterince bilinmemesine karşın, I. Darius (MÖ 521-486) Döneminden itibaren Babil'de, Yeni Babil mühürlerinin yerini Pers mühürlerinin aldığı görülmektedir. Bu mühürlerde Yeni Babil gliptik sanatıyla stilistik-ikonografik bağlantılar bulunduğu bildirilmiştir[99]. Pers mühürlerinde başlıca iki etki, Geç Asur- Yeni Babil ve Doğu Grek etkileridir. Bazı örneklerde Mısır ve Fenike etkisinin de görülmektedir[100]. D. Kaptan[101], Daskyleion'da yaptığı araştırmalarda bullaları inceleyerek, Yeni Babil, Pers ve Grek olmak üzere, 3 ana sitile ayırmıştır. Bu Dönemde, hem silindir hem de damga ve de yüzük damga[102] mühürler birlikte kullanılmıştır[103]. Mühür tipleri ise genellikle; silindirik, piramidal, konoid, skaraboid, tabloid şeklindedir[104]. Mühür baskılarında sıklıkla işlenen konular ise av sahneleri, Pers kahramanları, karışık yaratıklar ve at, aslan gibi çeşitli hayvanlardır[105]. Seri üretim mühürcülükte, cam kullanımı ilk kez bu dönemde ortaya çıkmıştır[106].

---

[93] E. Abay (2001), "Seals and Sealings", **Ayanis I**, Altan Çilingiroğlu- Mirjo Salvini (ed), Roma, ss. 322-353.
[94] T. Özgüç (1966), **Altıntepe I**, TTK, Ankara, s. 29.
[95] T. M. Tarhan (2004), "Urartu Başkenti Tuşpa: Van Kalesi", **Urartu: Savaş ve Estetik**, Filiz Özden (ed), YKY, İstanbul, ss. 85-102.
[96] R. D. Barnett (1963), "The Cemetary at Iğdır" **Anatolian Studies XIII**, London, ss. 187-192
[97] A. Özfirat (2005), "Altıntepe", **ArkeoAtlas 4**, İstanbul, s.83.
[98] V. Sevin (2005), "Karagündüz Höyüğü ve Demir Çağı Mezarlığı", **ArkeoAtlas 4**, İstanbul, s. 102
[99] R. Yağcı (1996), "*Anadolu Müzesi Koleksiyonundaki Geç Assur- Yeni Babil- Akamenid Damga Mühürleri*", Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, s. 57.
[100] Yağcı (1996),**A.g.t.**, s. 57; E. Stern (1982), **Material Culture of the Land of the Bible in the Persian Period 538-332 BC**, Aris- Phillips Warmminster Wiltshire, England, s. 197.
[101] D. Kaptan (2002), **The Daskyleion Bullae: Seal Images From The Western Achaemenid Empire**, Vol. I, P. Bariant, W. Henkelman, A. Kuhrt, J. Roos, M. C. Root, H. S.-Weerdenburg ve J. Wiesehöfer (ed) , Oosten, ss. 106-193.
[102] Stern (1982), **a.g.e.**, s.198, Fig. 320
[103] **A.g.e.**, s. 197.
[104] Yağcı (1996), **a.g.t.**, s. 58.
[105] J. Boardman (2000), **Persia and The West an Archaeological Investigation of the Genesis of Achaemenid Art**, London, ss. 152-174.
[106] Yağcı (1996), **a.g.t.**, s. 61.

2.1.3. Mühür İşleme ve Bezeme Teknikleri

Mühürlerin yapıldığı atölyelerle ilgili arkeolojik bilgiler çok sınırlıdır[107]. Buna karşın, mühür yapımında hakkak kalemi, kalem keski, basit matkaplar, küre oyun matkap ve biley çarkı gibi aletlerin kullanıldığı saptanabilmiştir. Demirin bulunmasından sonra demir aletler de sert taşların işlenmesinde kullanılmıştır. Topaz ve kuvars gibi çok sert taşlardan uçları olan matkapların MÖ 2. binin ikinci yarısından sonra kullanıldığı sanılmaktadır[108].

Çalışma konumuzu oluşturan Frig mühürleri yayınlanmış eserlerden derlendiğinden, sağlıklı bilgi verilemeyeceği için, bu mühürlerin tek tek yapım teknikleri açıklanmamıştır. Ancak incelenen mühürlerin bir çoğunda, figür ve desenlerin konturlarının belirlenmesi amacıyla kullanılan, linear tekniğinin uygulandığını düşünülmektedir. Linear tekniği, kesici ve delici aletlerden, sivri uçlu kalemlerden yararlanılarak, figür ve desenlerin konturlarının belirlenmesinde kullanılmıştır. Bu tekniğin en erken örnekleri MÖ 13. yy'da Yeni Elam mühürcülüğünde görülmektedir[109].

---

[107] Erkanal (1997), **a.g.e.**, s. 1314
[108] **A.g.e.**, ss. 1314- 1315.
[109] H. Frankfort (1939), **Cylinder Seals, A Documentary Essay on the Art and Religion of the Ancient Near East**, London, s.5.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FRİG MÜHÜRLERİ VE MÜHÜRLERİN ELE GEÇTİĞİ MERKEZLER

3.1. FRİGLER'DE MÜHÜRCÜLÜK

Frig Uygarlığı'na ait mühürler, çok az incelenebilmiş önemli eserlerdir. Bunlar; Gordion[110], Boğazköy, Nemrud Dağı, Emirler [111], Şarhöyük[112], Kastamonu-Kınık[113], Kaman Kalehöyük[114], gibi merkezlerde ve bazı özel koleksiyonlarda[115] karşımıza çıkmaktadır.

Doğu Anadolu, Suriye ve Mezopotamya'dan gelip Anadolu'nun batı kıyılarına uzanan büyük anayolların üzerinde konumlanmış olan Frigler MÖ 9. yy.da güçlü ve zengin bir devlet haline gelmiştir. MÖ 8. yy'ın 2. yarısından itibaren de Frigler'in Kuzey Suriye, Kuzey Mezopotamya ve Batı dünyası ile karşılıklı mal alışverişinde bulunduğunu gösteren kanıtlar vardır[116]. Bu alışverişten doğan etkileşimde mühürler de bir kanıt olarak yerlerini almıştır.

Frig mühürleri genel olarak yuvarlak baskılı damga mühürlerdir. Bu damga mühürler genellikle tutamaklıdır. Tutamaklar delikli veya hayvan figürü şeklindedir. İşlenen konular; keçi, geyik gibi hayvan figürleri yanında karışık yaratık figürlerinden oluşmaktadır, mitolojik konulara rastlanmaz. Frig mühürleri, işlenen figürlerin yapılış tarzı bakımından başka kültürlerden etkilenmiş olsa da mührün bütününe bakıldığında diğerlerinden ayrılır. Mühür tutamağında yada baskı bölümüne yakın yerlerde işlenen halkalar Frig mühürlerinin ayırıcı özelliklerinden biridir.

Frig mühürleri, Tutamaklı Mühürler ve Tutamaksız Mühürler olmak üzere iki ana tipe ayrılır. Tutamaklı mühürler; Hayvan Biçimli Tutamaklı ve İp Delikli Tutamaklı mühürler olarak; Tutamaksız mühürler; İp Delikli Tutamaksız Mühürler, İp Deliksiz Tutamaksız Mühürler olarak ikiye ayrılır **(Tablo 1)**.

---

[110] R. M. Dusinberre (2005), **Gordion Seals and Sealings : Indıviduals and Society** , University Museum Monograph 124, Philadelphia.

[111] R. M. Boehmer ve H.G. Guterbock (1987), **Glyptic Aus Dem Stadtgebiet Von Boğazköy**, Berlin.

[112] A. M. Darga (1993), "Şarhöyük-Dorylaion Kazıları 1989-1992" **15. KST I** ,TTK Yayınları Ankara.

[113] A. Çınaroğlu ve E. Genç (2003), "Kastamonu Kınık 2002 Yılı Kazısı", **25. KST I**, Ankara, s.358.

[114] M. Omura (1993b),"A Stamp Seal From Kaman-Kalehöyük", In M.J. Mellink, E. Porada and T. Özgüç, eds., Aspects of Art and Iconograpy: Anatolia and Its Neighbors. **Studies in Honor of Nimet Özgüç**, TTK Yayınları, Ankara, ss. 445-51Pl 77 (1a-b-c-d-e) ; S.Omura (1995), "1994 Yılı Kaman-Kalehöyük kazıları" **17. KST I**, TTK Yayınları, Ankara, s.197, Resim 8/15 ; S.Omura (1993a), , "1992 Yılı Kaman- Kalehöyük Kazıları", **15. KST I**, TTK Yayınları Ankara, s.281, Resim 9/4 ; S. Omura (1994), "1993 Yılı Kaman Kalehöyük Kzıları", **16. KST I.**, Ankara, s.319, Resim 5/5.

[115] Boehmer ve Guterbock (1987), **a.g.e.**, ss. 85-89

[116] V. Sevin (1999b) , "Demir Çağında Anadolu-Batı İlişkileri" , **Anadolu ve Trakya Çalışmaları-Zafer Taşlıklıoğlu Armağanı, Cilt I**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, ss. 116-117.

Geç Frig Döneminde Akhamenid etkisi arttığı için bu dönem mühürleri Frig özgünlüğü dışında kalmıştır ve tez kapsamı dışında tutulmuştur.

3.1.1. Frig Mühürlerinde Kullanılan Malzeme

Mühür yapımında kullanılan gereçlerin başında çeşitli taşlar gelir. MÖ. 3. Bin'in sonuna doğru deniz kabukları, kalker taşı, mermer, alçıtaşı, kumtaşı, albatr, serpantin, steatit (sabun taşı), lapis lazuli[117] , lüle taşı[118]gibi yumuşak taşlar, MÖ. 3.Bin'in sonunda teknik aletlerin gelişmesiyle hematit, bazalt, diorit, çeşitli porfirler, akik, pembe kuvars, kaya kristali, ametist, jasp, kalsedon, safir, oniks ve karnalin gibi, daha sert taşların kullanılmasına başlanmıştır. Ayrıca pişmiş toprak, cam, obsidyen, fildişi, kemik, boynuz, asfalt, ağaç ve çeşitli metaller de mühür yapımında kullanılmıştır[119].

Frig mühürlerinde, bazı taş cinslerinin yanı sıra pişmiş toprak, pirinç, tunç, fildişi ve kemik mühür yapımında kullanılan malzemelerdir **(Grafik 1)**:

Serpantin (serpantinit), Serpantin oldukça yaygın halde ve genellikle magnezyum silikatların ayrışma ürünü olarak meydana gelmektedir. Açık ve koyu yeşil renkli ve yılan derisi gibi beneklidir. Su aldıkları zaman hacimleri artmakta ve bünyelerinde çatlaklar oluşmaktadır[120]. Eski taşçılar Çanakkale-Lapseki arasındaki bölgeden serpantinlerin çıkarıldığını, kolon yapılıp eski eserlerde kullanıldığını ve bu taş ocaklarının yerinin bugün tam olarak bilinmediğini belirtmektedirler[121].

Kireçtaşı (Kalker), Önemli bir tortul kayaçtır. Bileşim olarak kalsiyum karbonattır. Doğada çok nadir olarak saf halde bulunur[122]. Türkiye kireçtaşı yatakları: Ankara, Ankara Elmadağ, Antalya, Bursa, Çanakkale Gelibolu, Çankırı Kurşunlu,

---

[117] Erkanal (1997), **a.g.e.**, s. 1314.
[118] A. N. Bilgen (2006), "Çavlum Orta Tunç Çağı Nekropolü'nde ele geçen Lületaşı Mühür", Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi www.e-sosder.com, sayı 16, s.17 vd. Çavlum Köyü Orta Tunç Çağı Mezarlığı'nda ele geçen lületaşı mührün tam bir eser olarak bulunması lületaşı madeninin kullanım tarihi açısından da önemli bir bulgu olduğu bildirilmiştir.
[119] Erkanal (1997), **a.g.e.**, s. 1314.
[120] A. G. Küçükkaya (2004), **Taşların Bozulma Nedenleri Ve Koruma Yöntemleri**, Birsen Yayınevi, İstanbul, s. 14.
[121] **A.g.e.**, s. 14.
[122] Y. Önem (2000), **Sanayi Madenleri**, Ankara, ss. 188-189.

Denizli, Erzurum Aşkale, Erzurum, İstanbul Zeytinburnu, İzmir Bornova, Mardin, Mersin, Sivas, Tokat, Trabzon, Yozgat, Zonguldak Ereğli'dir[123].

Oltu taşı, Oltu taşı ülkemizde Erzurum'un kuzeyinde, yaklaşık 110 km. uzaklıkta bulunan Oltu ilçesinden çıkarılmaktadır. Oltu taşlarının rengi genellikle siyah, koyu kahverengi bazen sarı, gri ve yeşilimsi, ender olarak da mavimsi fluoresans gösterir[124]. Oltu taşı, kalori değeri düşük olan linyitlerin volkanizma ürünlerinin (lavların) etkisiyle değişime uğraması sonucu oluşur. Kökenlerinde ağırlıklı olarak karbon (C) bulunmaktadır[125].

Kaya kristali/ Dağ kristali (Kuvars), SiO_2 bileşiminde olan sert bir mineral olup yüksek bir sıcaklıkta erir. Mohs Sertlik Dizisi'nde sertlik derecesi 7 olan bir mineraldir. Camı çizer. Allokromatik bir mineraldir[126]. Renksiz ve saydam olduğu kadar, kırmızı, pembe, mavi, eflatun ve beyaz renklerde de bolca mevcuttur. Renklerini içine karışan minarelerden ve safsızlıklardan (pigment) almaktadır. Türkiye kuvars yönünden çok zengin olmayıp, bilinen önemli kuvars yatakları Çanakkale /Ezine, Bayramiç, Biga; Aydın/Çine; Muğla, İzmir, Ankara, Kütahya ve Bitlis'te yer almaktadır[127]. İçinde çoğunlukla başka minerallerin inklüzyonları bulunur. Saytam kristalleri yontularak mücevher taşı olarak; mühür ve benzeri şeyleri yapmak için radyo tekniğinde kullanılmaktadır. 1715 derecede erir. Eriyince cam halinde katılaşır. Ani ve kuvvetli ısı değişikliğine karşı çok kuvvetlidir[128].

Alçı taşı (Jips), $CaSO_4.2H_2O$ bileşiminde olan bir mineraldir. İçindeki kristal suyunu kaybettiği zaman anhidrit'e ($CaSO_4$) dönüşür. Mohs Sertlik Dizisi'nde sertlik derecesi 2 olan bir mineraldir. Kolaylıkla (tırnakla) çizilebilir. Kalsiyum sülfat minerallerinden oluşan sedimanter kayaç olarak tanımlanır[129]. Kalsiyum sülfat minerali, tuz yataklarının başlıca minerallerindendir[130]. Alçı yataklarına, oluşum sırasında veya sonradan yabancı maddeler karışmış olabilir. Bu yabancı maddelerin başlıcaları,

---

[123] M. Kuşçu (2001), **Endüstriyel Kayaçlar ve Mineraller**, Süleyman Demirel Üniversitesi, Mühendislik Mimarlık Fakültesi Yayını, Yayın No: 10, Isparta s. 174.
[124] Kuşçu (2001), **a.g.e.,**ss. 358-359.
[125] Dumlupınar Üniversitesi, Jeoloji Mühendisliği Bölüm Başkanı Prof. Dr.Yaşar Kibici ile sözlü görüşme.
[126] Prof. Dr.Yaşar Kibici ile sözlü görüşme.
[127] Önem (2000), **a.g.e.**,ss. 46-47.
[128] Kibici (2007), **Petrografi,** Afyonkocatepe Üniversitesi Yayını, Afyonkarahisar s. 72.
[129] Prof. Dr.Yaşar Kibici ile sözlü görüşme.
[130] E. Karaman ve Y. Kibici (2008), **Temel Jeoloji Prensipleri**, 2. baskı, Belen yayıncılık, Ankara, s. (16-11).

kalsiyum karbonat, magnezyum karbonat, klorürler, diğer sülfatlar, kil mineralleri, silis ve organik maddeler veya demir oksitler olabilir. Bunun sonucu olarak alçı taşı ancak %85 ile %95 arasında saf olarak üretilmektedir[131]. Alçı taşı, doğal hali ile çeşitli işlemlere tabi tutularak, fiziksel ve mekanik özelliklerinin iyileştirilmesini imkanı tanıyan bir malzemedir. Alçı taşı genellikle maden veya taş ocağından çıkarıldığı haliyle hiçbir işleme tabi tutulmadan kullanılmaktadır. Bazı durumlarda ise bir veya birkaç zenginleştirme işlemi uygulandıktan ve belli bir saflık derecesine yükseltildikten sonra kullanılabilmektedir[132]. Alçı taşı, neojen yaşlı gölsel havzalar veya sığ denizlerdeki suların buharlaşması sonucu meydana gelir. Ülkemizdeki alçı taşı rezervleri: Aksaray Niğde, Niğde Ulukışla, Ankara Bala, Ankara Eskişehir arası, Çankırı Çorum, Sivas, Erzurum Erzincan dolayları alçı taşı yataklarıdır[133].

Radiolarit, Radyolaria denen mikroorganizmaların öldükten sonra büyük oranda sedimantasyon havzasında birikmesi ve sertleşmesiyle oluşur[134].

Pişmiş toprak, Kilden yapılarak fırında pişirilmiş malzemenin genel adıdır[135].

Kemik, Hayvan kemikleri her dönemde işlenerek kullanılmıştır. Çalışmamızda görülen örneklerde olduğu gibi mühür yapımında da kullanılmıştır.

Fildişi, Fildişinin gerek hammadde gerekse işlenmiş durumda, köklü bir geleneğe ve çok sayıda atölyeye sahip olan, Kuzey Suriye'den gelmiş olduğu bilinmektedir[136].

Tunç, Kalıpla kolayca biçim verilebilen yüksek bakır oranlı (çoğunlukla % 80'in üzerinde) bakır-kalay alaşımıdır. MÖ 3000'lerde hazırlanmıştır, fakat sanat yapıtlarında kullanımı daha sonra yaygınlaşmıştır. Tunç bakırdan daha serttir daha kolay erir ve daha kolay kalıba dökülmektedir[137]. Diğer birçok maden oksitlenip paslanırken; tunç, ince bir küf tabakası oluşturmakta ve bu küf onu korumaktadır[138].

---

[131] Karaman ve Kibici (2008), **a.g.e.** s. (16-11).
[132] **A.g.e.** s. (16-11).
[133] **A.g.e.** s. (16-16).
[134] Kibici (2007), **a.g.e**, s. 282.
[135] Saltuk (1990), **a.g.e.**, s. 142.
[136] Sevin (2003)**, a.g.e**., s. 276.
[137] S. Ö. Savaş (2006), **Çivi Yazılı Belgeler Işığında Anadolu'da (İ.Ö. 2. Bin Yılında) Madencilik Ve Maden Kullanımı**, TTK, Ankara, s. 9.
[138] Z. Tez (1989), **Madencilik ve Metalurji Tarihi**, Kitapsaray Yayınları, İstanbul, s. 14

Bakır Anadolu'da bol miktarda bulunmaktadır, kalayın ise Asur'dan getirildiği bilinmektedir[139].

Pirinç, İçinde çinko olan bir bakır alaşımıdır. Bakır ile çinko-cevheri kalamin birlikte tasfiye edilerek, tunç kadar sert ve sağlam ve rengi altın gibi sarı ve parlak olan pirinç madeni elde edilir. Pirincin çinkosu çoğaldıkça, madenin rengi beyazlaşır ve parlaklığını kaybeder[140]. Pirinç, döküm için de uygun bir gereçtir.[141] Pirinç, MÖ I. binin ilk yarısında keşfedilmiştir; fakat bu keşfin ne zaman ve nerede gerçekleştiği bilinmemektedir[142].

3.2. FRİG MÜHÜRLERİNİN ELE GEÇTİĞİ MERKEZLER

3.2.1. Boğazköy

Ankara'nın 210 km doğusunda, Çorum il merkezinin kuzeybatısında, Boğazkale ilçe merkezinin hemen doğusunda yer alır **(Harita 2)**. 1834 yılında Charles Taxier tarafından keşfedilen yerleşme, 1893- 94'te E. Chantre tarafından kazılmış, 1906 yılında Winckler ile Makridi çalışmaya başlamış ve sonra 1907 yılında O. Punchstein ekibe katılmıştır, ilk sistemli kazılar bu dönemde başlamıştır. 1911- 1912 yıllarında H. Winckler ile Makridi, 1931 yılından itibaren, 2. Dünya Savaşı yılları dışında K. Bittel tarafından kazılmıştır. Kazılara P. Neve ve daha sonra J. Seeher yönetiminde devam edilmiştir[143]. 2006 yılından itibaren ise A. Schachner başkanlığında kazılara devam edilmektedir[144]. Kuzeyden güneye doğru alçalan engebeli arazi üzerine kurulan kent, Aşağı Şehir, Yukarı Şehir, Büyükkale ve Büyükkaya yerleşiminden oluşmaktadır. Hitit Devleti'nin başkenti olan Boğazköy-Hattuşa'da Kalkolitik Çağdan Bizans Dönemine kadar yerleşim izlerine rastlanmıştır[145].

Kentin Erken Demir Çağı ve Frig Dönemi tabakalanması Büyükkaya ve Büyükkale kazılarından elde edilen sonuçlara dayandırılmaktadır. Büyükkale'nin Hitit sonrası yeniden iskanı II a-b (Orta Demir Çağı- Erken Frig) ve I a-b (Geç Demir Çağı-

---

[139] Savaş (2006), **a.g.e.**, s. 33.
[140] Ü. Erginsoy (1978), **İslam Maden Sanatının Gelişmesi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, s. 13
[141] Ü. Erginsoy (1997), "Maden Sanatı", **Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi cilt II**, İstanbul, s. 1139
[142] Erginsoy (1978), **a.g.e.**, s. 13
[143] J. Seeher (2006), " Boğazköy: Pteria ?, Tavium ?, Hattuşa!- Hitit Başkentinin Keşfi", **Boğazköy'den Karatepe'ye Hititbilim ve Hitit Dünyasının Keşfi**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, ss. 98- 113.
[144] A.Schachner (2007), "Boğazköy-Hattuşa 2006 Yılı Çalışmaları" **29. KST 3. cilt,** Ankara, ss. 167-185.
[145] Seeher (2000), **a.g.m.**, s.24.

Geç Frig) tabakalarında olmuştur[146]. Hitit başkentinde olduğu gibi geri kalan Orta Anadolu höyüklerinde de Hitit tabakasının üstünde Frig yerleşmesi görülmektedir[147].

Büyükkaya kazıları Hattuşa ve çevresi için Erken Demir Çağı-Karanlık Çağ'a ait yerleşmenin ilk kanıtlarını oluşturmaktadır. Erken Demir Çağ ile alttaki Hitit tabakası arasında bir kesinti yoktur. Hititler'in sahneden çekilmesinden kısa süre sonra burada MÖ 12. yy'dan 8. yy'a kadar süren bir yerleşme oluşmuştur. Hattuşa'da Erken Demir Çağ yerleşimi sadece Büyükkaya ile sınırlı değildir. Aşağı Şehir'de Yamaç Evi'nde, Büyükkale'de ve 7 no'lu Tapınak alanında da bu döneme ait ipuçları bulunmuştur. Erken Demir Çağı tabakalarından alınmış numuneler, Karanlık Çağ olarak adlandırılan bu dönemin Hitit İmparatorluğu'nun çöküşünden hemen sonra başladığı ve en azından MÖ 10. yy'a kadar sürdüğü savını doğrulamaktadır. Erken Demir Çağ'a tarihlenen maddi kültür kalıntıları Hitit İmparatorluk Dönemi kalıntılarından tümüyle farklı bir görünüm sunmaktadır. Bu durum küçük buluntu kompozisyonunda, özellikle de tümüyle el yapımı olup farklı bir form yelpazesi gösteren çanak çömlek buluntularda kendini belli etmektedir[148]. Ancak, buluntuların genel değerlendirilmesi sonucunda, Erken Demir Çağ'da burada yaşayan insan topluluklarının kökü İlk ve Orta Tunç Çağları'na dayanan, eski bir Anadolu kültürünü yaşattıkları düşünülmektedir[149].

Demir Çağı yerleşmesi, Boğazköy'den ve çevre yerleşmelerden bilinen, eskiden Erken Frig kültür kompleksi olarak adlandırılan dönemle sürmektedir. Büyükkale kültür silsilesinin yardımıyla dönemin maddi kültürünün büyük bir kısmının Erken Demir Çağ'da geliştiğini gözlemlemek mümkündür. Orta Demir Çağı'nın Büyükkaya evresi olarak tanımlanan tabakalarına ait olan radyokarbon tarihleri, bu dönemin MÖ 9. yy'a tarihlendiğini göstermiştir[150]. MÖ 9. yy'da Orta Demir Çağı'nın başlamasıyla Büyükkaya'da tepenin tümünü kaplayan büyükçe bir yerleşme ortaya çıkmıştır. MÖ 8. yy'da Erken Frig Döneminde ek olarak Aşağı Şehir'e ve Büyükkale'ye yerleşilmiştir. Erken Frig sonlarında MÖ 7. yy'ın başlarından ortalarına doğru Büyükkale'de bir kale inşa edilmiştir. Bu dönemde Aşağı Şehir'deki yerleşim iyice küçülmüş ve Büyükkaya ise terkedilmiştir. Çok sık bir yerleşim gösteren Büyükkale

---

[146] **A.g.m.**, s.24.
[147] Akurgal (2002) , **a.g.e.**, s.193.
[148] Seeher (2000), **a.g.m.**, s.16 ; T.- H. Sivas (2008), "Boğazköy/Hattuşa", **TAY 6a** İstanbul.
[149] Seeher (2000), **a.g.m.** s.20.; H.Genz (2000), **a.g.e.**, s.40.
[150] Seeher (2000), **a.g.m.**, ss.16 vd ; Sivas (2008), **a.g.m.**, s.23.

Kalesi'nden başka, Yukarı Şehir'in doğusunda Güney kale ve Nişantaş çevresiyle, Doğu Havuzları'nın yukarısında da konutlar ortaya çıkmıştır. Orta ve Geç Demir Çağı yerleşmesi geleneksel olarak "Frig" olarak adlandırılmıştır. Ancak, Kızılırmak kavisi içinde kalan ve güneye doğru yaygın bir dağılım alanı bulunan söz konusu kültür "Frig" kavramıyla adlandırmanın artık pek uygun görülmediği belirtilmiş ve genel anlamda kullanılan tarafsız terim "Demir Çağı" nın, doğru olmayan etnik kökenli bir kavramın yerine kullanılmasının daha uygun olduğu düşünülmüştür[151]. Demir Çağı seramiklerine dayanarak, Orta Demir Çağ yerleşmesinin bir önceki devrin devamı niteliğinde olduğu bildirilmiştir. Bu iki devir birbirinden kısa bir hiatus ile ayrılmakla beraber, bağlantılar MÖ 9. yy Büyükkaya Evresi seramik envanterinin büyük bölümünün Erken Demir Çağ seramiğinden türetilmiş olabileceği düşünülmektedir. MÖ 9. yy Büyükkaya Evresi seramiği Kızılırmak kavisi MÖ 8. yy malzemesiyle (Büyükkaya II, Alişar IV c) büyük ölçüde benzeşmekte ve bunun doğrudan öncüsü görünümünde olduğu söylenmektedir. Bu nedenle geleneksel olarak Frig adıyla adlandırılan seramiğin bir göçün sonucu değil, kültürel bir gelişimin sonucu olarak görülmektedir[152].

Boğazköy-Hattuşa'da Frig tabakasından ele geçen mühürlerden dört adedi Büyükkale'den **(Kat. 3, 6,10 ve 34)**, bir adedi Tapınak 1 yakınından **(Kat. 21)**, geri kalan altı tanesinin buluntu yerleri verilmemiş ancak açma isimleri belirtilmiştir **(Kat. 12, 18, 19, 22–23, 27) (Tablo 2)**. Tabakaları bilinen mühürlerden **Kat. 3**, Büyükkale Y/10 açması Frig tabakasından MÖ. 8. yy'ın ikinci yarısına tarihlenmiştir[153]. **Kat. 6**, Büyükkale r/15 açması II. Tabakasından MÖ. 7. yy'ın ilk yarısına tarihlenmiştir[154]. **Kat. 10**, Büyükkale s/17 açması, Hitit-Frig sınır bölgesinin moloz içinden ele geçmiştir ve MÖ.7. yy'a tarihlenmiştir[155]. **Kat. 34,** Büyükkale W/17 açması II. Tabaka'ya ait kale duvarının alt kenarında bulunmuştur[156]. **Kat. 21**, 1 nolu tapınağın yakınlarından ele geçmiştir[157]. **Kat. 12,** Boğazköy'de Hellenistik Döneme ait taş lahit mezar kazısından[158], **Kat. 18,** K/10 açmasından[159], **Kat. 19,** P/27 plan karede bir bahçe

[151] Seeher (2000), ss.16 vd ;. Sivas (2008), **a.g.m.**, s.23.
[152] Seeher (2000), ss.16 vd ;. Sivas (2008),**A.g.m.**, s.20
[153] Boehmer ve Guterbock (1987), s.89 (Taf. XXXIV, 266 a,b,c).
[154] **A.g.e.**, s.89 (Taf. XXXIV, 267 a,b,c,d).
[155] **A.g.e.**, s.89 (Taf. XXXIV, 268 a,b,c,d,e).
[156] **A.g.e.**, s.89 (Taf. XXXIV, 277 a,b,c,d).
[157] **A.g.e.**, s.89 (Taf. XXXIV, 274 a,b,c,d).
[158] **A.g.e.**, s.89 (Taf. XXXIV, 270 a,b,c).
[159] **A.g.e.**, s.89 (Taf. XXXIV, 271 a,b).

içinden[160], **Kat. 22,** K-L/17 plan karesinden[161], **Kat. 23**, J/20-I/4 plan kareleri 13 nolu ev, 15 nolu oda, Hitit evi dolgusundan ele geçmiştir[162]. **Kat. 27,** K/20 plan karesinde Boğazköy Aşağı Şehirden ele geçmiş olup MÖ. 8. yy'ın üçüncü çeyreğine tarihlenir[163].

3.2.2. Emirler

Boğazköy'ün kuzey doğusunda yer alan Emirler'den **(Harita 2)** iki adet mühür ele geçmiştir. **Kat. 9,**[164] bir tarladan ve **Kat. 20**[165] Emirler Kalesi'nden bulunmuş, Frig Dönemi mühürleri içinde değerlendirilmiş ve MÖ. 8.veya 7. yy olarak tarihlenmiştir **(Tablo 2)**.

3.2.3. Gordion

Gordion, Ankara-Eskişehir karayolunun yakınında, Sakarya (Sangarios) ve Porsuk nehirlerinin birbirine yaklaştıkları yerde Polatlı'nın 18 km kuzey batısında yer alır **(Harita 2)**. Gustav ve Alfred Körte kardeşler 1900 yılında bugünkü Yassı Höyük'te tek sezonluk bir kazı gerçekleştirmişler ve bu çalışmayı "Gordion" adlı kitapta yayımlamışlardır[166]. Sistemli kazılar, 1950–1973 yılları arasında Pennsylvania Üniversitesi Müzesi adına R. S. Young[167] ve 1974–1988 yılları arasında K. De Vries[168] tarafından yapılmıştır. 1988 yılından itibaren ise kazılar G.Kenneth Sams başkanlığında yürütülmektedir[169]. Yerleşim üç farklı topografik alandan oluşmaktadır. Stadel Höyüğü olarak adlandırılan Yassı Höyük Yukarı Şehri, höyüğün güneyinde Aşağı Şehir ve kuzey ve kuzeydoğusuna doğru ise Dış Şehirden oluşmaktadır. Stadel Höyüğü'nün güneyinde Küçük Höyük yer alır. Gordion'u çevreleyen yamaçlarda ve sırtların tepelerinde MÖ. 9. ile 1. yüzyıl arasına tarihlenen 100 kadar tümülüs bulunmaktadır[170]. Sitadel Höyüğü

---

[160] **A.g.e.**, s.89 (Taf. XXXIV, 272 a,b,c,d).
[161] **A.g.e.**, s.89 (Taf. XXXIV, 275 a,b,c,d).
[162] **A.g.e.**, s.89 (Taf. XXXIV, 278 a,b,c,d).
[163] **A.g.e.**, s.89 (Taf. XXXIV, 276).
[164] **A.g.e.**, s. 87, Taf.XXXIV, 269, a-b,c,d. Emirler, MÖ. 7.veya 8. yy olarak tarihlenmiştir.
[165] **A.g.e.**, s. 87, Taf.XXXIV, 273, a-b,c,d,e.Emirler.
[166] G ve A. Körte (1904), **Gordion: Ergebnisse der Ausgrabung im Jahre 1900**, Jahrbuch des Deutschen Archaologischen Instituts., Erganzungsheft 5., Berlin, ss. 36 vd.
[167] R.S.Young (1965), **Gordion Kazıları ve Müzesi Rehberi,** Ankara, ss. 44 vd.
[168] Voight (2008), **a.g.m.**,ss. 67-68.
[169] G.K.Sams ve M. Voight (1989), "Work at Gordion in 1988", **11. KST II**, Ankara, ss.77-107.
[170] Voight (2005), "Old Problems and New Solitions: Recent Excavations at Gordion", **The Archaeology of Midas and the Phrygians Recent Work at Gordion**, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia, ss.22 vd.; Voight (2008), **a.g.m.**, s.67.

(Yassı Höyük) 500 x 350 m ölçülerinde ve ova seviyesinden 16 m yüksekliktedir. Sitadel Höyük'te İlk Tunç Çağı'ndan Orta Çağ'a kadar yerleşim görülür[171].

Gordion tabakaları R.Young tarafından tarihlendirilmiş, özellikle Yangın Tabakasını (Erken Frig Yangın Tabakası olarak bilinen) Kral Midas ile ilişkilendirerek MÖ 700 civarına yerleştirmiştir. Tümülüslerde de kazı çalışmaları yapmış ve MM Tümülüsü'nün Kral Midas'a ait olduğu düşünülmüştür. Ancak son dönemlerde, MM tümülüsündeki ahşaplar üzerine yapılan dendroknoloji çalışmaları sonucu elde edilen kesin tarihler tümülüsün inşasını MÖ.740 civarına oturtmuştur. Bu tarih, Midas için erken görülmektedir. Fakat Kral Midas'ın tümülüsü, babası Gordias için yaptırmış olabileceği düşünülmektedir[172]. Gordion Tahrip Tabakası ile bu tabakanın öncesi ve sonrası ile ilgili sorunların çözümü için 1988'de G.K.Sams başkanlığında kazılar başlatılmıştır. 1988–2002 yılları arasında 9 sezon boyunca yapılan çalışmaların en önemli sonuçlarında biri Erken Demir Çağ evresinin belirlenmesidir. Bu tabaka buluntuları Trak kökenli bir halkın Anadolu'ya gelişi ile ilgilidir. Geç Tunç Çağı/Hitit yerleşimi terk edildikten sonra Erken Demir Çağ yerleşimi kurulmuştur. Erken Demir Çağ çanak-çömleği ile en erken Frig yazıtlarının bulunduğu döneme ait çanak-çömlekler arasında devamlılık bulunduğu için Erken Demir Çağ Friglerin Gordion'a gelişleri MÖ. 1100 civarı olarak düşünülmüştür[173].

Araştırmaların diğer önemli sonucu Erken Frig Dönemindeki tahribatın tarihlenmesi ile Tahribat Tabakası üzerine kurulan Orta Frig şehrinin tarihi ve niteliği ile ilgilidir. R.Young, Erken Frig şehrini tahrip eden yangını Kimmerler bağlamış ve antik yazarların verdiği bilgiler doğrultusunda MÖ. 700 civarına tarihlemiştir. Young, Gordion'daki yangının ve Midas'ın ölümünün Frig Krallığı'nın yıkılışına sebep olduğuna inanıyordu. Şehrin yeniden muazzam bir şekilde inşa edildiği Orta Frig Döneminin MÖ. 600 civarında Orta Anadolu'da genişlemeye başlayan Lidya'ya atfetmişti. Dolayısı ile R.Young'ın önerdiği kronoloji, Gordion'un geçirdiği yangın ile şehrin yeniden inşası arasında 100 yıllık bir boşluk öngörülüyordu[174]. Ancak yapılan çalışmalar, Orta Frig yerleşiminin inşa sürecinin 100 yıl sonra değil de yangının hemen sonrasında başladığını göstermiştir. Orta Frig Yerleşiminin Gordion'un en geniş

[171] Voight (2005),**a.g.m.**, s.27; Voight (2008)**a.g.m.**, ss.67-69.
[172] Voigh (2008), **a.g.m.**, ss.67-68.
[173] **A.g.m.**, ss.70-71.
[174] **A.g.m.**, ss.71-72.

sınırlarına ulaştığı yerleşim olduğu anlaşılmıştır. Dendrokronoloji ve radyokarbon sonuçlara göre ayrıca ithal Yunan kapları üzerine yapılan çalışmalar neticesinde Erken Frig Tahrip Tabakası yaklaşık MÖ. 800'lere[175], Orta Frig Dönemindeki yeniden inşa faaliyetlerinin en azından MÖ. 720'de tamamlanmış olduğunu gösteren verilere ulaşılmıştır[176].

Sonuç olarak, Gordion'un Erken Frig başkenti, MÖ. 9. yy başlarında kurulmuş ve MÖ. 800 civarında, Kimmerler'in Anadolu'ya gelişinden çok önce yanmıştır. Yangının sebebi belirlenememiş fakat Gordion halkı yangından sonra Orta Frig yerleşimini kurmuştur. Saray kompleksinin batısında ikinci bir yüksek höyük meydana getirmişler ve Aşağı Şehri kurmuşlardır. Batı höyükte taş temelli büyük evler inşa etmişlerdir. Aşağı şehirde ise Frigler kerpiç evler, yanında askeri ve idari işleve sahip taştan büyük binalar yapmışlardır. Orta Frig döneminde Dış Şehrin durumu hakkında bilgiler azdır. Sınırlı sayıdaki kazılarda kerpiç evler bir çukur gün ışığına çıkartılmıştır. Gordion'un yeniden tarihlendirilmesi, Orta Frig yerleşmesinin tarihi ve niteliğine ilişkin sorunları da çözdüğü belirtilmiştir. MÖ. 8. yy'ın göz alıcı Orta Frig yapıları, Midas da dahil olmak üzere Frigya'nın büyük krallarının evleri olmuştur. Zengin buluntular içeren MM ve P tümülüsü Orta Frig kralları tarafından inşa edilmiştir[177].

---

[175] O.W.Muscarella (2008a), "Phrygian Fibulae", **Friglerin Gizemli Uygarlığı**, Hakan ve Taciser Sivas (ed), YKY, İstanbul.s.173-179; O.W. Muscarella, (2008b), "Again Gordion's Early Phrygian Destruction Date:ca.700 B.C" **Aykut Çınaroğlu'na Armağan Kitabı,** Ankara (edts. E.Genç-D.Çelik) s. 175-188. (Tahrip Tabakasını MÖ. 700 civarına yerleştirmektedir).

[176] Voigh, (2008) **a.g.m.**, s.74.

[177] **A.g.m.**, s.75.

Yassı Höyük Stratigrafisi (1988–2002) [178]:

Dönem	**YHSS Evresi**	**Yaklaşık Tarih**
Ortaçağ	YHSS 1	MS 12.-13. yy
Roma	YHSS 2	MS 1.-3. yy
Geç Helenistik (Galatlar)	YHSS 3A	MÖ 3.yy-2.yy sonu
Erken Helenistik	YHSS 3B	MÖ 333-MÖ 3.yy
Geç Frig (Akhaimenid)	YHSS 4	yakl. MÖ 550-333
Orta Frig	YHSS 5	yakl. MÖ 800-550
Erken Frig Tahrip Tabakası	YHSS 6A	yakl. MÖ 9. yy sonu
Erken Frig	YHSS 6B	yakl. MÖ 900- MÖ 9.yy sonu
Erken Demir Çağı	YHSS 7	yakl. MÖ 1100-900
Son Tunç Çağı (Hitit İmp.)	YHSS 8-9	yakl. MÖ 1400-1100
Orta Tunç Çağı	YHSS 10	yakl. MÖ 2000-1400
İlk Tunç Çağı	_____	yakl. MÖ 2300-2000

Gordion kazılarında ele geçen 1 adet Erken Frig Dönemi mühür baskısı **(Kat. 38)**, 11 adet Orta Frig Dönemi mühür ve mühür baskıları **(Kat. 1, 5, 17, 28–31, 36–37, 39–40)** incelenmiştir **(Tablo 2)**. Erken Frig Dönemi'ne tarihlenen mühür baskısı **Kat. 38** Sitadel Höyük'te NC açmasından ele geçmiştir[179]. Orta Frig Dönemi mühürleri ve mühür baskısından oluşan 10 buluntu Sitadel Höyüğü kazılarında: **Kat. 1** M6C güney deposundan[180]; **Levha 5** TB7-A5 alanında kuyu 20'den[181], **Kat. 17** ACT[182]; **Kat. 28** op. 25[183]; **Kat. 29** T-E2 III. Tabaka dolgusu[184]; **Kat. 30** M5E-S kiler[185]; **Kat. 31** WCW I, 9.

[178] **A.g.m**., s.69.
[179] Dusinberre (2005), **a.g.e.**, s.42-43 (Cat.no.18.572 SS 31).
[180] **A.g.e.**, ss.44-45 (Cat.no.20. 8400 SS 225).
[181] **A.g.e.**, ss.45-46 (Cat.no.21. 10351 SS 258).
[182] **A.g.e.**, ss.49-50 (Cat.no.28.3072 SS 125).
[183] **A.g.e.**, s.50 (Cat.no.29.YHSF 94-181).
[184] **A.g.e.**, ss.48-49 (Cat.no.26.7349 SS 201). III. Tabaka dolgusu içinden bulunmuş olması nedeniyle buluntu yeri ve durumu tam olarak belirlenememiştir.
[185] **A.g.e.**, ss.43-44 (Cat.no.19.7965 SS 219). Buluntu durumu ile ilgili bilgiler eksiktir.

evresi[186], **Kat. 36** güneydoğu açmasında[187], **Kat. 37** RR alanında[188] ve **Kat. 40** mühür baskısı MW–2[189] buluntu yerinden ele geçmiştir. **Kat. 39** mühür baskısı ise Tümülüs D'den[190] bulunmuştur.

3.2.4. Kaman-Kalehöyük

Kırşehir il merkezinin kuzeybatısında, Kaman ilçesinin 3 km doğu-kuzeydoğusunda, eski Ankara-Kayseri karayolunun kenarında, Karakaya Köyü'nün güneyinde doğal kayalık üzerinde yer almaktadır **(Harita 2)**. Yaklaşık 280 metre çapında, 16 m yüksekliğinde bir tepedir[191]. Höyük 1986 yılından itibaren, S. Omura başkanlığında, Japonya Orta Doğu Kültür Merkezi ve Japon Anadolu Arkeoloji Enstitüsü adına kazılmaktadır[192].

Kazılar sonucunda höyükte 4 tabaka saptanmıştır:

I. Tabaka: 14- 17. yy'lar, Beylik ve Osmanlı Dönemi,

II.Tabaka: MÖ 12. yy'dan MÖ 4. yy'ın ikinci yarısına kadar devam eden Demir Çağı,

III. Tabaka: Orta- Geç Tunç Çağı,

IV. Tabaka: MÖ 3. bin yıl, yani Eski Tunç Çağı'na aittir[193].

Kaman Kalehöyük'ün II. Katı, yukarıdan aşağıya doğru IIa, IIb, IIc, IId olarak alt evrelere ayrılmaktadır. Mimari kalıntıların özelliklerine göre IIa katı, IIa 1, 2 ve IIc katı, IIc 1,2 gibi ikinci seviyelere ayrılmıştır. Özellikle IIa 1 katında ele geçirilen seramiklere ve güney açmasının aynı katında bulunan dağ kristali mührüne göre (**Kat. 4**) IIa 1 katı kültürü Kaman Kalehöyük doğu etkisinin altına girmiştir. IIc katının yukarıdan aşağıya doğru IIc 1,2 olarak ayrılmıştır ve IIc 1 katının yapılarının bodrumlu olduğu bilinmektedir. IIc 1 katının üstündeki IIb katı yapılarının da bodrumlu ve tek odalı olduğu saptanmıştır. Buna göre IIc 1 ve IIb yapılarının tarzlarının çok yakın

---

[186] **A.g.e.**, s.48 (Cat.no.25. 9369 SS 240).
[187] **A.g.e.**, ss.47-48 (Cat.no.24. 596 SS 33). Helenistik dönem yapısının duvarı yakınından bulunmuştur.
[188] **A.g.e.**, ss.47-48 (Cat.no.24. 596 SS 33).
[189] **A.g.e.**, s.50 (Cat.no.30. 8362 SS 224).
[190] **A.g.e.**, ss.50-51 (Cat.no.31. 894 SS 42).
[191] Mikami ve Omura (1987), "1986 yılı Kaman- Kalehöyük Kazıları", **9. KST II**, TTK Yayınları, Ankara, s. 1.
[192] **A.g.m.**, s. 1.
[193] S. Omura (2009), "2007 yılı Kaman- Kalehöyük Kazıları", **30. KST III**, TTK Yayınları, Ankara, s.197.

olduğu saptanmıştır. Bunlardan önceki IIc 2 katına ait yapıların çok odalı olduğu ve temellerinin fazla derin açılmadığı anlaşılmıştır. Yani IIc 1 katında mimari formlar aniden değişmiştir[194].

Kaman Kalehöyük'ten dört adet mühür bulunmuştur **(Tablo 2)**. **Kat. 2**[195], **Kat. 4**[196], **Kat. 11**[197] ve **Kat. 25**[198]'de yer alan her dört mühür de II. Tabakadan ele geçmiştir.

3.2.5. Kastamonu-Kınık

Delibeyoğlu Sırtı Ören Yeri olarak da adlandırılan Kınık, Kastamonu İlinin Devrekani İlçesi, Kınık mahallesi yakınlarında yer alır **(Harita 2)**. 1990 yılında bir tesadüf sonucu gün ışığına çıkartılan Hitit metal kapları ile tanınmıştır[199]. Kazılar 1994 yılından itibaren Kastamonu Arkeoloji Müzesi ve A.Çınaroğlu'nun bilimsel danışmanlığında yürütülmektedir. Kazı çalışmaları sonucunda, MÖ VI. Bin sonlarından, I. Binin ilk yarısına kadar süren üç tabakalı düz iskân yeri tespit edilmiştir[200]. Delibeyoğlu Sırtın'daki en eski iskân Geç Kalkolitik/Erken Tunç Çağ I[201], II. Tabaka MÖ. III. Binin ikinci yarısından M.Ö. II. Binin hemen başları arasına tarihlendirilmektedir[202]. Delibeyoğlu Sırtı üstüne uzun bir aradan sonra tekrar yerleşilmiş olup III. Tabaka Demir Devri'ne tarihlenmiştir[203].

III. Tabaka, çok iyi korunmamış olmasına rağmen en az iki mimari evreye sahip olduğu anlaşılmaktadır. III. Tabaka'nın erken evresinde bulunan el yapımı iri kaplar, Boğazköy Büyükkaya Erken Demir Çağ (MÖ. 11. yy) el yapımı at nalı kabartma kulplu kapların benzeri olarak ifade edilmiştir [204]. III. Tabaka'nın daha iyi korunan geç evresinde, metal alet, taş havan, kemik ve dokumacılıkta kullanılan aletler ile çark yapımı çanak-çömlek ele geçmiştir. Bu buluntular, III. Tabaka'da çanak-çömlek, madencilik ve kemik alet üretimi ile dokumacılığın yapılmış olduğunu göstermektedir.

---

[194] S. Omura (2007), "2003-2006 Yılları Kaman Kalehöyük Kazıları", **29. KST III**, TTK Yayınları, Ankara, s. 8.
[195] Omura (1993b), **a.g.m**., ss. 445-51, Pl 77 (1a-b-c-d-e).
[196] Omura (1995), **a.g.m**, s.197, Resim 8/15.
[197] Omura (1993a), **a.g.m.**, s.281, Resim 9/4.
[198] Omura (1994), **a.g.m.**, s.319, Resim 5/5..
[199] E. Genç (2008), "Kastamonu-Kınık Kazıları Ve Yerleşimin Çevre Kültür Bölgeleri İle İlişkileri", **Aykut Çınaroğlu'na Armağan**, Ekinci Ofset, Ankara, s. 105.
[200] **A.g.m.**, s. 105.
[201] **A.g.m.**, s. 105.
[202] **A.g.m.**, s. 113.
[203] **A.g.m.**, s. 114.
[204] **A.g.m.**, s. 114.

Tek renkli ve boyalı çanak-çömlek çark yapımıdır. Tek renkli kaplarda gri tonlar ağırlıktadır. Boyalı kaplar tek renkle yapılmış geometrik desenlerden oluşmaktadır. Bunlar, Orta Demir Çağ/Erken Frig Dönemi kaplarına benzerlik göstermektedir. Kınık kazılarında ele geçen iki fibula parçası da tipolojik olarak Muscarella'mn, M.Ö 8. yy ortaları ile M.Ö 7. yy başları arasına, Kimmerler'in Anadolu'yu istilası öncesine tarihlediği tiplerdendir. Bu bilgiler ışığında, III. Tabaka'nın alt sınırı M.Ö. 11. yy, üst sınırı ise yaklaşık M.Ö. 7. yy başları ve Kimmer istilası öncesi dönem olarak belirlenebilmektedir[205]. Kınık, diğer Frig yerleşimlerde olduğu gibi yangınla sona ermiştir. Yangından sonra Delibeyoğlu Sırtı'na bir daha yerleşilmemiştir. Buna karşın, Delibeyoğlu Sırtı yakınlarındaki Harmankaya ve Ören Yeri'nde bu tarihten sonra da yerleşimin devam etmiş olduğu bildirilmektedir[206]. Ele geçen buluntulara göre Kınık, MÖ III. Binde Orta Anadolu'nun özellikle Kızılırmak kavsi içinde kalan yerleşimlerle paralel bir kültüre sahip olduğunu, ancak yerel özellikleri daha ağır bastığı bildirilmiştir. Demir Devrinde ise diğer Frig yerleşimleri ile yakın ilişki içinde olduğu ortaya konulmuştur[207].

Kınık III. Tabaka'dan bir adet taş mühür ele geçmiştir **(Tablo 2)**. **Kat. 35**'te yer alan mühür, III. Tabaka yapısına ait yanmış ağaç kalıntıları arasından bulunmuştur [208].

3.2.6. Nemrud Dağı

Kat. 7'de Nemrud Dağ'da modern ev duvarının altından ele geçtiği bildirilir[209]. **(Harita 2** ve **Tablo 2)**.

3.2.7. Şarhöyük

Şarhöyük, Eskişehir İlinin 3 km kuzeydoğusunda, Porsuk Nehri (Tembris) ile yan kolu Sarısu (Batys) arasında kalan geniş ovanın güney kenarında yer alır **(Harita 2)**. Eskişehir ovasının en yüksek ve en büyük höyüğü olduğu bildirilmiştir[210]. 1989 yılında M, Darga'nın yönetiminde başlayan Şarhöyük kazılarına 2005 yılından itibaren T. Sivas'ın başkanlığında devam edilmektedir[211].

---

[205] **A.g.m.**, s. 114.
[206] **A.g.m.**, s. 114.
[207] **A.g.m.**, s. 114.
[208] Çınaroğlu ve Genç (2003), **a.g.m.**, s.358, Çizim 10-a.
[209] Boehmer ve Guterbock (1987), s. 85, Abb.59 a-b.
[210] T. Sivas ve H. Sivas (2010), "Şarhöyük", **Aktüel Arkeoloji Dergisi**, Mart, İstanbul, s. 65.
[211] **A.g.m.**, ss. 64,65.

Bugüne kadar yapılan kazılar sonucunda: İlk Tunç Çağı, Hitit, Frig, Klasik-Helenistik, Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı kültürlerinin varlığı tespit edilmiştir[212]. İlk olarak A. Körte, 19. yy'ın sonlarında, Frig çanak çömlek parçalarına dayanarak Şarhöyük'te Frig yerleşmesinin varlığını söylemiştir. Höyüğün batı, kuzey ve güney yamacında şimdilik küçük alanlarda tespit edilen Frig yerleşmesinin, Gordion'un Geç Frig (MÖ 550-333) ve Orta Frig (MÖ 800/700-550) Dönemi tabakaları ile çağdaş olup benzer buluntulara sahip olduğu bildirilmiştir[213]. Yüzey malzemesi olarak bulunmuş olmalarına rağmen Frig Dönemi'ne ait pişmiş toprak bir erkek figürin başı ve yazıtlı mühür de **(Kat. 33)** buradaki büyük Frig yerleşmesinin en önemli kanıtları olarak gösterilmektedir[214]. **Kat. 33,** R/6–8 plan karesinde açmanın doğusunda yüzeyden bulunmuştur[215]. Diğer bir mühür ise **Kat.32,** T/27 ve U/27 plan karelerinin birleştiği yerde Hitit ve Frig tabakası arası dolgusundan ele geçmiştir[216]. **(Tablo 2)**.

3.3. BULUNTU YERİ BELLİ OLMAYAN MÜHÜRLER

Özel koleksiyonlarda yer alan yedi adet mühür belirlenmiştir **(Tablo2)**. Bunlardan; **Kat. 8**[217] Walter Art Gallery, Baltimore'den, **Kat. 14**[218]**, Kat. 15**[219] ve **Kat. 16**[220] Louvre Müzesi'nden**, Kat. 13**[221] ve **24**[222] H.S.von Aulock Koleksiyonu, **Kat. 26**[223] Mrs. Agnes Baldwin Brett Koleksiyonunda bulunmaktadır.

---

[212] **A.g.m.**, ss. 66, 67.
[213] **A.g.m.**, s. 67.
[214] **A.g.m.**, ss. 68,70.
[215] M.Darga (1993), **a.g.m.**, s.488, Resim 9d-e, Orta Frig Dönemine tarihlendirilen mühür üzerinde Paleo-Frigçe yazıt yer alır.
[216] M.Darga ve T.Sivas (2000), "Şarhöyük-Dorylaion 1999 Yılı Kazı Çalışmaları" **22. KST II**, TTK Yayınları, Ankara, s.52, Resim 6.
[217] Boehmer ve Guterbock (1987), **a.g.e.**, s. 85, Abb.61a-b. Walter Art Gallery, Baltimore.
[218] **A.g.e.**, s. 88, Abb.66 a-b. Louvre Müzesi.
[219] **A.g.e.**, s. 87, Abb.65 a-b. Louvre Müzesi.
[220] **A.g.e.**, s. 88, Abb.68 a-b. Louvre Müzesi.
[221] **A.g.e.**, s. 88, Abb.67 a-b. H.S. von Aulock Koleksiyonu.
[222] **A.g.e.**, s. 88, Abb.70 a-b. H.S. von Aulock Koleksiyonu.
[223] **A.g.e.**, s. 88, Abb.69 a-b. Mrs. Agnes Baldwin Brett Koleksiyonu.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

FRİG MÜHÜRLERİNDE TİPOLOJİ

4.1. FRİG MÜHÜR TİPLERİ

Çalışma konusunu oluşturan Frig mühür ve mühür baskılarından 37 adet mühür ve 3 adet mühür baskısı incelenmiştir. Frig mühürleri tutamaklı ve tutamaksız olmak üzere iki başlık altında değerlendirilmiştir **(Tablo 1-2)**.

4.1.1. Tutamaklı Mühürler (Kat. no. 1-28; Lev. I-XIII)

İp Delikli Tutamaklı Mühürler ve Hayvan Biçimli Tutamaklı Mühürler olmak üzere 2 alt tipe ayrılmaktadır. Toplam 28 adet olan tutamaklı mühürlerin 4 adedi hayvan biçimli tutamaklı mühürlerden oluşur **(Tablo 2)**.

4.1.1.1.Hayvan Biçimli Tutamaklı Mühürler (Kat. no. 1-4; Lev. I-II)

Tutamağı hayvan biçiminde olan mühürlerde, kuş ve aslan figürleri görülür. Bunlar, Kuş Biçimli Tutamaklı Mühür ve Aslan Biçimli Tutamaklı Mühürler olarak 2 alt tipte incelenir.

4.1.1.1.1. Aslan Biçimli Tutamaklı Mühürler (Kat. no. 1-2; Lev. I)

Kat. no. 1: Mühür hayvan biçimli tutamaklı, basık ve yuvarlak gövdeli, yuvarlak baskı yüzlüdür. Fildişinden yapılmış olan mührün tutamak kısmı, aşınmış olmasına rağmen, dört ayakları üzerinde duran aslan şeklindedir. Figürün arka bacakları ve sağa doğru kıvrılan kuyruğu arkada tek bir sütun oluşturur; ön bacakları birbirinden ayrılmış bir şekilde ileri doğru uzanmıştır. Ön patilerde pençelerin tırnak izleri vardır. Oval bir topa benzeyen şekli ile korunmuş olan baş, kalın bir boyun ile vücuda bağlanmaktadır. Mühür, yüksek bir kaide üzerinde durmaktadır, kaidenin çevresi bir olukla ikiye ayrılmıştır **(Lev.I/1a)**. Mührün baskı yüzünde ise **(Lev.I/1b)** dış çerçeve ile sınırlanmış ancak sadece bir köşede orijinal çerçeve izleri korunmuştur. Baskı yüzüne, biri altta yatar vaziyette başını geriye çevirmiş ve ikisi yukarıda karşılıklı duran, arka ayakları üzerine oturmuş toplam üç hayvan figürü işlenmiştir. Üstte, karşılıklı duran hayvanlardan biri aslan, ağzını açmış ve dişlerini gösterir bir şekilde sola doğru dönmüş; kuyruğu, yukarıda geriye doğru kıvrıktır. Aslanın başının üstünden çıkıntı yapan küçük bir kulak ve bir matkap deliği ile oyularak gösterilmiş iri bir gözü vardır. Aslan arka bacağı üzerinde otururken, ön ayağını öne doğru çapraz biçimde uzatmıştır. Aslanın vücudu, iç süsleme olmaksızın geniş ve sığ bir şekilde oyulmuştur. Sola yerleştirilmiş oturur vaziyetteki kuş-başlı (?) ve kanatlı grifonun yüzü sağa dönüktür.

Grifonun gagası açıktır ve bir tüy ya da kulak uzantısı, başının üstünden geriye gider. Aslan gibi, onun kuyruğu da yukarıda sırta doğru kıvrıktır, arka bacağı üzerinde otururken, ön ayağını, pençeleri açık bir şekilde, öne doğru çapraz biçimde uzatmıştır. Kanadı, paralel dikey çizgiler ile gösterilmiştir. Aşağıda, yatar vaziyette olan kuş-başlı kanatlı grifonun yüzü arkaya sola dönüktür. Onun da gagası açık ve başının arkasında bir tüy ya da kulak çıkıntısı vardır; iri bir matkap deliği ile oyularak gösterilen gözü belirtilmiştir. Grifon omzunun üzerinden arkaya doğru bakmaktadır. Neredeyse üsteki aslanın arka pençesine değecek şekilde geriye doğru uzatılmış ve sadece uçta kıvrılmış olan grifonun kanadı, diğer grifonun kanadı gibi paralel dikey çizgilerle belirtilmiştir. Grifonun kuyruğu, kanadının çizgisine yakın bir şekilde yukarıya kıvrılır. Grifonun pençeleri, hiçbir iç süsleme yapılmadan gösterilmiştir. Alttaki grifonun aşağısında, dipte ve solda, çerçeve süslerinin izleri korunmuştur[224].

Mühür, Gordion Sitadel Höyük, Güney Cella'dan ele geçmiştir. Höyüğün M6C alanında, **Kat. no. 30, Lev. XIV/2** ile birlikte, güney depodan bulunmuştur[225]. Mührün Güney Depo'da bulunmuş olması önemlidir. Deponun batı duvarının yanında, tahrip edilmemiş alt dolguda bulunan bu mühür, odanın kullanılmamış en erken evresini ve dolgusunu tarihler. Dussinbere, aynı tabakadan bulunan ithal mallar ve yerel üretimler, özellikle fibula ve bronz kemerler sayesinde, bu evrenin, MÖ. 8'inci yüzyılın sonlarına tarihlenebileceğini söylemiştir[226]. Mührün arkeolojik bağlamı, bu mühür için MÖ. 8'inci yüzyılın sonlarına tarihlenebilecek bir terminus ante quem (TAQ: bu zamandan daha önce olamaz) sağlamaktadır. Muhtemelen fildişi kadar yumuşak bir malzemenin aşınması, kalsedon taşına göre daha hızlı gerçekleşir. Mührün aşınmışlık durumuna bakarak, onun son tabakadan biraz zaman önce kullanılmış olabileceği önerilmekte ve muhtemelen MÖ.8'inci yüzyılın ortalarına götüren bir imalat tarihi varsayılmaktadır. Güney Depo'da bu mührün bulunması ile birlikte tabakaya ait ve Tümülüs S-1 gömülerinden çıkan eserlere benzer, içinde bronz kemerler ve fibulalar, güzel parlatılmış siyah mallar ile yüksek kabartmalı olan bir dizi eser grubuda bulunmuştur[227].

---

[224] Dusinberre (2005), **a.g.e.**, s. 44.
[225] **A.g.e.**, s. 45.
[226] **A.g.e.**, s. 45.
[227] E.L.Kohler (1995), **The Lesser Phrygian Tumuli**, Part I. The Inhumations. Gordion Excavations (1950-1973) Final Reports Vol. II. University Museum Monograph 88. Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, ss. 66-70, Fig. 52.

Mühür, standart Frig mühür tiplerindeki bir değişimdir[228]. MÖ.8'inci yüzyılın ikinci yarısı ya da 7'inci yüzyılın ilk yarısı olarak tarihlenen[229] mührün kaidesi ve oyma tasarımları, özellikle grifonların kanatları, Boğazköy'de bulunmuş bir mühre benzemektedir. Bundan dolayı, Dusinberre, Frig fildişi ustalarının Yunan meslektaşlarından etkilenmiş olabileceklerini tartışır ve onlarla ilgili daha önce bu hususta verilmiş bilgilerin hatalı olabileceğini ifade eder[230].

Kat. no.2: Fildişinden yapılmış mühür **(Lev. I/2a-d)**, aslan biçimli tutamaklı, ortası yatay oluk gövdeli ve yuvarlak baskı formludur. Tutamakta yer alan aslan oturur vaziyette ve aslanın ağzı açık kükrer pozisyondadır. Baskı yüzünde **(Lev.I/2e)**, arka ayakları üzerine oturmuş grifon (?) işlenmiştir. Kaman- Kalehöyük, II. Tabaka buluntuları arasındadır[231]. Frig ve Geç Hitit kültürleri arasında çok yakın ve paralel bir bağlantının olduğunu savunan fikri destekler nitelikteki bu mühür MÖ.7'inci yüzyılın ilk yarısına tarihlenir[232].

4.1.1.1.2. Kuş Biçimli Tutamaklı Mühürler (Kat. no. 3-4; Lev. II)

Kat. no.3: Fildişinden yapılmıştır. Kuş biçimli tutamaklı, ortası yatay olukla ayrılmış dikdörtgen kaideli ve dikdörtgen baskı yüzlüdür. Kaidenin üzeri zigzag çizgilerle süslenmiştir. Kaide ile kuşun arasında bir ip deliği yer almaktadır **(Lev.II/1a-b)**. Mührün baskı yüzünde balık kılçığı motifi işlenmiştir **(Lev. II/1c)**. Boğazköy, Büyükkale, y/10 Frig moloz katmanlarından ele geçmiştir. Yırtıcı kuşun göğsü ve kısa bacaklarından dolayı MÖ 8. yüzyılın 2. yarısına tarihlendirilmiştir[233]. Boğazköy'de bulunmuş olan taştan bir kuş heykelciği[234] ve üçlü sehpanın ortasındaki kartal figürü[235] ile figürlerin duruşu bakımından benzerlik kurulmuştur[236].

Kat. no. 4: Mühür **(Lev.II/a,c,d,e)**, dağ kristalinden yapılmış olup kuş biçimli tutamaklıdır. Kuşun başı hafif yukarı bakar vaziyettedir. Gagası kısa ve küt bir şekilde

---

[228] R.M. Boehmer (1977),"Siegel phrygischer Zeit**", Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archaologie 67,1**, Berlin, ss. 78-84.
[229] **A.g.m.**, s. 83.
[230] Dusinberre (2005), **a.g.e.**, s. 45.
[231] Mikami ve Omura (1987), **a.g.m.**, s. 4, Resim 15-9.
[232] Omura (1993b), **a.g.m.**, s.450.
[233] Boehmer ve Guterbock (1987), **a.g.e.**, s. 85, (Alişar'daki örneklere göre tarihlendirilmiştir).
[234] T. Beran (1963), "Eine Kultstatte Phrygischer Zeit in Boğazköy", **Mitteilungen Der Deutschen Orient-Gesellschaft Zu Berlin, MDOG 94**, Berlin, Abb. 9-10.
[235] **A.g.m.**, Abb.13.
[236] **A.g.m.**, ss. 42-45

işlenmiştir, gözleri iç içe iki daire ile gösterilmiş ve kanatlarının başladığı yerde yatay şekilde bir ip deliği bulunmaktadır. Mührün baskı yüzünde ise **(Lev.II/b)** rozet motifi işlenmiştir. Kaman Kalehöyük II. Kat buluntusudur, Demir Çağı'na tarihlenmektedir[237].

4.1.1.2. İp Delikli Tutamaklı Mühürler (Kat. no. 5-28; Lev. III-XIII)

İp Delikli Tutamaklı Mühürler kendi içinde; Gövdesi Yatay Oluk Bezekli İp Delikli Tutamaklı Mühürler, Gövdesi Konik Biçimli İp Delikli Tutamaklı Mühürler ve İp Delikli Kaidesiz Tutamaklı Mühürler olmak üzere 3 alt grupta incelenmiştir **(Tablo 1)**.

4.1.1.2.1. Gövdesi Yatay Oluk Bezekli İp Delikli Tutamaklı Mühürler (Kat. no. 5-12; Lev. III-V)

Kat. no. 5: Kemikten yapılmış mühür **(Lev. III/1a)**, ip delikli tutamaklı, dört yatay olukla bezenmiş kaideli ve yuvarlak baskı yüzlüdür. Yatay yivle bezeli yüksek kaidesinin üzerine omegaya (Ω) benzeyen tutamak şekliyle asma halkası yapılmıştır. Baskı yüzü yuvarlak olan mührün sahnesinde, dört ayaklı bir hayvanın sağa doğru yürüyüşü gösterilmektedir. Hayvanın büyük bir başı ve uzun sivri uçlu bir kulağı vardır. Gözü yuvarlak bir matkap deliğiyle gösterilir. Hayvanın kısa yükseltilmiş bir kuyruğu vardır. Uzun basit vücudu, kısa bir boyun ile başına bağlanır. Bütün ayakları yere basar ve bir zemin çizgisi üzerinde yürür. Arka bacaklarının arasından, belirgin bir şekilde er bezleri görülmektedir. Sırtı üzerinden yükselen bir öğe, bir kuş, bir kanat veya başka bir şey olabilir. Atın önünde bir simge daha vardır[238] **(Lev. III/1b)**.

Mühür, Gordion, Sitadel Höyüğü, TB7-A5 alanında kuyu 20'den bulunmuştur. Kuyudan dikkate değer buluntu olarak, bir atın omurga kemikleri, muhtemelen tamamlanmadan bırakılmış paros kireç taşından yapılan kakma olarak işlenmiş disk ve çiçek yaprağı motifi olan bir kemik parçası, bronz halka levha ile baltaya benzer, düz demir bir levha bulunmuştur[239]. Bu tabaka, yaklaşık M.Ö 550 civarına tarihlendirilmektedir[240]. Bu mührün tarihlemesi kesin değildir. Orta Frig mühürlerinin açık çizgileri, yivli kaideli mühürlere esin kaynağı olmuştur. Aslında mühürlerin yüzlerinde bulunan Frig sanatında hayvan oymaları, belki de Tümülüs P'den çıkarılan

[237] Omura (1995), **a.g.m.**, ss. 189- 207 (Resim 8/15, s.205).
[238] Dusinberre (2005), **a.g.e.**, s. 45.
[239] **A.g.e.**, ss. 45-46.
[240] **A.g.e.**, s. 45.

ahşap oyuncakların, mühür uyarlamaları olarak en iyi biçimde temsil ettiği düşünülmektedir[241]. Ş.Dönmez, at figürlerinin Frig sanatında görülmesinin Kimmer etkisi ile gerçekleşmiş olabileceğini ifade eder[242].

Kat. no 6: Kemikten yapılan mührün tutamağı geniş halka şeklindedir. Tutamağın altında mührün yine bir olukla ikiye ayrıldığı görülmektedir. Mühür baskısında kanatlarını iki yana açmış bir kartal motifi görülür[243]. Baskıda yer alan figürün etrafında "köpek dişi" denen keskin hatlı zigzaglar yer alır **(Lev. III/2 b,d)**. Boğazköy, Büyükkale, r/15, II. Katmandan bulunmuş[244] ve MÖ 7. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmiştir[245]. Baskı yüzünde yer alan figürün etrafındaki zigzaglar, Efes'den bir Lidya mührü[246] ve Perachora'dan Grek mühür baskısı[247] üzerinde de görülmektedir. Boehmer, her iki mührün de Frig mühürlerinden etkilenerek yapıldığını söylemiştir[248].

Kat. no. 7: Serpantinden yapılmış olan mührün gövdesi iki derin olukla ayrılmıştır. Oval tutamağında ip deliği bulunmaktadır **(Lev. IV/1a)**. Diğer örneklerden farklı olarak baskı yüzeyi yuvarlak olmayıp köşelidir [249]. Dikdörtgen baskı yüzünde paralel çizgilerden oluşan çerçeve yer alır. Bu çerçevenin içinde kalan alanda ise tam olarak anlaşılamayan yazı (?) ya da figürlere (?) benzer çizgiler bulunmaktadır **(Lev. IV/1b)**. Nemrud Dağ, Modern ev duvarlarının aşağısından ele geçmiştir[250]. Mühür belli bir tarih altına alınamamıştır.

Kat. no. 8: Pirinçten yapılmış mührün tutamağı halka şeklindedir. Mühür kaidesinde derin yatay bir oluk bulunmaktadır **(Lev. IV/2a)**. Baskısı yüzünde; ağızları açık, sırtını kamçılayan kuyrukları olan, kavga eden aslanlar yer almaktadır. Arkalarında beş nokta bulunmaktadır. Enselerinin üstünde ve alt çenelerinin önünde de nokta bezemeleri vardır. Küçük hayvanın başının önünde bir nesne durmaktadır [251]**(Lev. IV/2b)**.

---

[241] **A.g.e.** s. 46. (özellikle grifonun balığı yeme sahnesi).
[242] Ş.Dönmez (2001), "Amasya Müzesi'nden Boya Bezekli İki Çanak Işığında Kızılırmak Kavsi Geç Demir ve Helenistik Çağları Çanak- Çömleğine Yeni Bir Bakış", **TÜBA-AR 4**, s. 91.
[243] Boehmer ve Guterbock (1987), s. 86.
[244] **A.g.e.**, s.89 (Taf. XXXIV, 267 a,b,c,d).
[245] **A.g.e.**, s.89.
[246] **A.g.e.**, Abb.58.
[247] **A.g.e.**, Abb. 63.
[248] **A.g.e.**, s. 86.
[249] **A.g.e.**, s.85.
[250] **A.g.e.**, s.85, Abb.59 a-b.
[251] **A.g.e.**, s.86.

Satın alma yoluyla ele geçen mühür Baltimore'de Walter Art Gallery'de yer almaktadır[252]. Mühür baskı yüzünde yer alan aslan figürleri, Boğazköy, Büyükkale I. yapı katında ele geçen bir çömlek üzerindeki aslan figürleri ile benzerlik gösterir[253]. Kabın üzerinde ortada bir ana tanrıça figürü yer alır ve tanrıçanın kolları altında iki aslan figürü bulunmaktadır. Bu çömlek MÖ 6. yy'e tarihlenmektedir[254] ve mühür baskısı üzerindeki aslan figürleri ile benzerlik gösterir.

Kat. no. 9: Siyahımsı mavi renkte taştan yapılmıştır. Mührün yuvarlak bir tutamağı vardır ve tutamağı üzerinde ip deliği bulunmaktadır. Mührün kaidesi yatay olukludur **(Lev. IV/3a,c,d)**. Yuvarlak mühür baskısında ne oldukları anlaşılamayan çizgisel bezemeler yer almaktadır **(Lev. IV/3b,e)**. Emirler'de bir tarladan bulunmuş olup MÖ 7. ya da 8. yy'a tarihlenir[255]. Mühürde Batı kültüründen hiçbir etkinin görülmediği bildirilir[256].

Kat. no. 10: Pişmiş topraktan yapılan mührün gövdesi üç olukla ayrılmıştır. Tutamağı kırık durumdadır, ancak yuvarlak olup ip deliği bulunmaktadır **(Lev. V/1a,c)**. Yuvarlak baskı yüzünde at yada geyik benzeri bir şekil bulunmaktadır **(Lev. V/1b,d)**. Boğazköy, Büyükkale, s/17 'den[257], Frig ve Hitit sınır bölgesinin molozlarından bulunmuştur[258]. Erken Frig olarak düşünülse de tam tarih verilmemiştir.

Kat. no. 11: Kemikten yapılmış mührün yuvarlak tutamağı vardır ve tutamağın ortasında ip deliği bulunmaktadır. Mührün kaidesinde yatay bir oluk vardır ve bu olukla bölünmüş iki parça üzerinde, gövdeyi çevreleyen, dikey zigzag bezeme görülmektedir. Baskı yüzü ovaldir **(Lev. V/2a,b,c)**. Kaman- Kalehöyük, II. Tabaka'dan ele geçmiştir ve Demir Çağına aittir[259].

Kat. no. 12: Mühür, yeşil beyaz lekeli taştan yapılmıştır. Yuvarlak bir tutamağı vardır ve tutamağın ortasında ip deliği bulunmaktadır. Kaidenin üzeri, derin oluklar

---

[252] **A.g.e.**, s. 85.
[253] K. Bittel ve R. Nauman (1953), "Vorlaufiger Bericht über die Ausgrabungen in Boğazköy im Jahra 1952" **MDOG 86**, Berlin, Abb.11-12 a-c.
[254] Bittel ve Nauman (1953), s. 32-33 ; Ş. Dönmez (2000), "İ.Ö. I. Bin Yılı Orta Anadolu Çanak Çömleğinde Ana Tanrıça Kültü", **Belleten LXIV**, sayı 241, TTK Yayınları, Ankara, ss. 707-708.
[255] Boehmer ve Guterbock (1987), s. 87, Taf.XXXIV, 269, a-b,c,d. Emirler, MÖ. 7.veya 8. yy olarak tarihlenmiştir.
[256] **A.g.e.**, s. 87.
[257] **A.g.e.**, s.89 (Taf. XXXIV, 268 a,b,c,d,e).
[258] **A.g.e.**, s. 85.
[259] Omura(1993a), **a.g.m.**, ss. 273-292.

yerine kazıma tekniğiyle daha ince çizgilerle çevrelenmiştir**(Lev. V/3a,b)**. Baskı yüzü yuvarlaktır ve üzerine stilize bitkisel bir motif kazınmıştır **(Lev. V/3c)**. Boğazköy'de Hellenistik Döneme ait taş lahit mezar kazısından bulunmuştur[260]. Batı kültürlerinden bir etkinin görülmediği düşünülmektedir[261].

4.1.1.2.2. Gövdesi Konik Biçimli İp Delikli Tutamaklı Mühürler (Kat. no. 13-22; Lev. VI-X)

Kat. no. 13: Serpantinden yapılmış mührün tutamağı çok da yuvarlak olmayıp ortasında ip deliği bulunmaktadır **(Lev. VI/1a)**. Mühür baskı yüzünde bir geyik protomu bulunur **(Lev. VI/1b)**. H.S.von Aulock Koleksiyonu'nda yer alır[262].

Kat. no. 14: Serpantinden yapılan mühür, koni formlu kaideli, tutamağında ip deliği bulunmaktadır[263] **(Lev.VI/2a)**. Zarar görmüş bir mühürdür. Kenarları yuvarlatılmış dörtgen şeklindeki baskı yüzünde memeli bir hayvanın betimlenmiş olduğu düşünülmektedir[264] **(Lev.VI/2b)**. Satın alınan mühür Louvre Müzesi'nde yer almaktadır[265].

Kat. no. 15: Halka biçimli tutamaklı ve konik kaideli formludur **(Lev. VII/1a)**. Baskı yüzü yuvarlaktır ve baskısında dört ayaklı bir hayvan (at?) ve onun üzerinde ne olduğu anlaşılamayan bir şekil daha bulunmaktadır **(Lev. VII/1b)**. Satın alma yolu ile Louvre Müzesi'ne kazandırılmıştır[266].

Kat. no. 16: Mührün konik bir tutamağı ve üzerinde ip deliği vardır **(Lev. VII/2a)**. Baskı yüzü ovaldir. Boehmer; baskısında bir kuş figürü veya bir geyik olabileceğini, formunun ise ince yüzük halkası mühürleriyle bağlantılı olduğunu söylemiştir[267] **(Lev. VII/2b)**. Satın alma yolu ile, Louvre Müzesi'nde yer almaktadır[268].

Kat. no. 17: Mühür, oltu taşından yapılmıştır, biraz yumrulu alt kısmı ile konik bir forma sahiptir. Mührün baskı yüzü yuvarlaktır. Mühür, tutamağının üst kısmında, kenarları aşınmış oldukça geniş bir asma deliğine sahiptir **(Lev. VIII/1a)**. Mührün baskı

---

[260] Boehmer ve Guterbock (1987), s.89 (Taf. XXXIV, 270 a,b,c).
[261] **A.g.e.**, s. 87.
[262] **A.g.e.**, s. 88.
[263] **A.g.e.**, s. 87.
[264] **A.g.e.**, s. 88.
[265] **A.g.e.**, s. 88.
[266] **A.g.e.**, s. 87.
[267] **A.g.e.**, s. 88.
[268] **A.g.e.**, s. 88.

yüzü, biraz asimetrik X'e benzer bir form veren, derin çizikler halinde oyulmuştur. Mührün kenarlarına yakın kısımlarda bulunan üç tane oyulmuş rütbe işaretine benzer figür vardır; bunlardan ikisi, üçgen formu ile diğerinden ayrılır. Diğer bir tanesinin sadece bir tarafı derince oyulmuştur ve bunun diğer tarafı silik bir çizik halinde işlenmiştir **(Lev. VIII/1b)**. Mühür yüzü aşınmış olmasına rağmen dış yüzeyi pürüzsüz bir şekilde düzeltilmiş ve parlatılmış olan mühür tüm bulunmuştur[269].

Mühür, Gordion, Sitadel Höyüğü kazılarında ACT açmasının çöplüğünde bulunmuştur. Mührün bulunduğu çöplük, Frig kapısının yakınındaki, önceki açmanın kazı alanı içinde yer almaktadır[270].

Bu mührün, standart bir Frig mührü olduğu düşünülmektedir. Mührün baskısının, Hitit Damga mühürlerinin geç ve basit bir uygulaması gibi göründüğü ve belkide hala bazı Tunç Çağı mühürlerinin Gordion'da kullanılıyor olduğu ya da diğer bir olasılıkla mührün, Tunç Çağı mühürlerine biraz benzer şekillerle yapıldığı düşünülmektedir[271]. Dusinberre, benzer örneklerle karşılaştırarak M.Ö. 7'inci yüzyılın ilk yarısına tarihlemektedir. Örnek olarak, Rodos Kemeiros'ta kazılan bir adak çukurundan çıkan malzemeleri de göstermektedir. Pek çok örnekte Boğazköy'e yakın kazılarda bulunduğunu söyleyen Dusinberre, özellikle bir örneğin yakın benzerlik gösterdiğini söylemiştir. Gordion'daki mühre benzer bir mühür olan, 274 numaralı Boğazköy mührünün[272] **(Kat. no. 21**,**Lev. X/1)** baskı yüzünde radyal (ışınsal) çizgilere benzer çizgisel şekiller olduğuna dikkat çekerek, mühürlerin görünen işlemeleri ya da süslemeleri açıkça farklı olmasına rağmen, sadece baskı yüzlerine bakarak, prehistorik mühür olarak tarihlenen birçok Frig mührünün belkide yanlış tarihlendiğini önermiştir[273].

Kat. no. 18: Mühür tunçtan yapılmıştır. Konik gövdeli ve halka tutamaklıdır **(Lev. VIII/2a)**. Mühür yüzünde bir at figürü vardır **(Lev. VIII/2b)**. Boğazköy K/10'dan ele geçmiştir. Gordion'daki örnekler gibi, atın uzun bir kafası vardır [274].

Kat. no. 19: Taştan yapılan mühür, yuvarlak tutamaklıdır ve tutamağında ip

---

[269] Dusinberre (2005), **a.g.e.**, s.49.
[270] **A.g.e.**, s.49.
[271] **A.g.e.**, s.49.
[272] Boehmer ve Guterbock (1987), **a.g.e.**, s.89 (Taf. XXXIV, 274 a,b,c,d).
[273] Dusinberre (2005), **a.g.e.**, ss. 49-50.
[274] Boehmer ve Guterbock (1987), **a.g.e.**, s. 7.

deliği bulunmaktadır **(Lev. IX/1a,b)**. Mühür baskı yüzünde; alt bölümde: kafasını ön ayaklarına doğru indirmiş at olarak gösterilebilmektedir. Üzerinde bir dal ya da geyik boynuzu gibi bir şey durmaktadır[275] **(Lev. IX/1c,d)**. Boğazköy, P/27'de bir bahçe içinden bulunmuştur[276].

Kat. no. 20: Mühür, gri yeşil taştan yapılmıştır ve halka tutamaklıdır **(Lev. IX/2a,b)**. Geniş bir askı deliği olan mührün baskısında çizgisel bezemeler bulunmaktadır **(Lev. IX/2c,d)**. Emirler'den, kalede bulunmuştur[277].

Kat. no. 21: Radiolaritten yapılan mühür, ince uzun tutamaklı, ip deliklidir. Kaidesi aşağı doğru genişler **(Lev. X/1a,b)**. Baskı yüzeyine çentik kesiklerle yıldız motifi yapılmıştır[278] **(Lev. X/1c,d)**. Boğazköy, Tapınak I'in yakınlarından bulunmuştur[279].

Kat. no. 22: Mühür, yeşil yılan taşından yapılmıştır. İp delikli tutamaklıdır ve aşağı doğru genişleyen kısa kaidesi vardır **(Lev. X/2a,b)**. Baskı yüzünde yer alan motifler tamamlanmamıştır. Baskı yüzünün etrafını çevreleyen oval daire ya da yılan motifi, ortada ise dört bacaklı bir hayvanın olduğu düşünülmektedir[280] **(Lev. X/2c,d)**. Boğazköy, K-L/17 plan karesinden bulunmuştur[281].

4.1.1.2.3. İp Delikli Kaidesiz Tutamaklı Mühürler (Kat. no. 23-28; Lev. XI-XIII)

İp Delikli Kaidesiz Tutamaklı Mühürler, Gövdesi Konik Biçimli İp Delikli Tutamaklı Mühürlerden bazı özellikleri ile ayrılmaktadır. Özellikle ip delikli tutamaktan aşağı doğru uzanan gövdeyi tutamaktan ayıran bir kaidesi yoktur.

Kat. no. 23: Mühür, koyu gri taştan yapılmıştır. İp delikli tutamaklı ve kaidesizdir**(Lev. XI/1a,b)**. **Kat.26** ile benzerlik göstermektedir[282]. Baskı yüzünde çentik çizgilerle oluşturulmuş bir motif bulunmaktadır[283] **(Lev. XI/1c,d)**. Boğazköy, J/20, I/4 ev 13, oda 15'ten, dolaylı olarak Hitit oda dolgusundan bulunmuştur[284].

---

[275] **A.g.e.**, s. 87.
[276] **A.g.e.**, s.89.
[277] **A.g.e.**, s. 87.
[278] **A.g.e.**, s. 88.
[279] **A.g.e.**, s.89.
[280] **A.g.e.**, s. 88.
[281] **A.g.e.**, s.89.
[282] **Ag.e.**, s. 88.
[283] **A.g.e.**, s. 89.
[284] **A.g.e.**, s. 89.

Kat. no. 24: Serpantinden yapılan mührün bir ip deliği vardır ve kaidesizdir**(Lev. XI/2a)**. Baskı yüzeyi yuvarlak olup çizgilerle kafes motifi işlenmiştir **(Lev. XI/2b)**. H.S.von Aulock Koleksiyonu'nda yer almaktadır[285]. **Kat. 25 ve 26** ile benzeşmektedir.

Kat. no. 25: Mührün küçük bir ip deliği vardır **(Lev. XII/1a)**. Yuvarlak baskı yüzünde çizgilerle kafes motifi işlenmiştir **(Lev. XII/1c)**. Taştan yapılan mühür, Kaman-Kalehöyük, II. Kat**,** Demir Çağı tabakasından bulunmuştur[286]. **Kat. 24 ve 26** ile benzerlik gösterir.

Kat. no. 26: Serpantinden yapılan mühür, ip delikli tutamaklıdır **(Lev. XII/2a)**. Baskı yüzünde üç yatay üç dikey çizgilerle oluşturulmuş dikdörtgen kafes işlenmiştir. İlave olarak dikdörtgende eğik bir çentik çizgisi geçmektedir. Onu dışarıda uzun çizgi ve noktalar takip etmektedir[287] **(Lev. XII/2b)**. Mrs. Agnes Baldwin Brett Koleksiyonunda bulunmaktadır[288]. **Kat. 24 ve 25** ile benzeşmektedir.

Kat. no. 27: Gri ve oldukça yumuşak bir taştan yapılmıştır. Boğazköy'de bulunmuş, bu mührün yüzeyi dikdörtgen, kenar ve köşeleri yuvarlatılmıştır. Mühür bloğu üstü kesilip yuvarlatılmış piramit şeklindedir[289] **(Lev. XIII/1a,b,d)**. Bu mühür sadece formu değil baskısında yer alan figürde görülen yapılış stili ile diğerlerinden ayrılmaktadır. Baskıda yer alan aslanın kafası havaya kaldırılmış ve ağzı açıktır, yeleleri çentiklenmiş ve kuyruğu arkaya doğru kamçılanmaktadır. Bacakları ince ve uzundur, hayvanın önünde yukarıyı gösteren bir ok motifi vardır **(Lev. XIII/1c,e)**. Boehmer, bu formun Assur mühürlerinden etkilenilerek yapıldığını söylemiştir [290]. Boğazköy, aşağı şehir, K/20'dan bulunmuştur. MÖ. 8. yy.ın 3. çeyreğine tarihlenmektedir. Boğazköy, Aşağı Şehirde, bozulmuş Frig mezarlarından gelmiş olabileceği söylenmektedir[291].

Kat. no. 28: Kırçıllı alçı taşından yapılmıştır. Mührün tutamağının üstünde asma deliği olup baskı kaidesinin tutamağa geçiş kısmında, kaideyi üsten çevreleyen sığ bir yiv açılmıştır **(Lev. XIII/2a)** . Mührün baskı yüzü bir dizi oyulmuş çizikler ile

---

[285] **A.g.e.**, s. 88.
[286] Omura (1994), ss. 313-330.
[287] Boehmer ve Guterbock (1987), **a.g.e.**, s. 88.
[288] **A.g.e.**, s. 88.
[289] **A.g.e.**, s. 88.
[290] **A.g.e.**, s. 88.
[291] **A.g.e.**, s. 88.

bezenmiştir[292] **(Lev. XIII/2b)**.

Bu mühür, Gordion, Sitadel Höyük, operation 25'den ele geçmiştir. İyi bir kontekse sahiptir. Orta Frig evinin içinde, içi küllü toprak dolgusu ile dolu büyük bir pithosun ağzının hemen üzerindeki küllü topraktan gelmiştir. Bu dolgu, M.Ö. 6'ıncı yüzyıla tarihlendiği gibi, 6'ıncı yüzyılın ortaları ya da üçüncü çeyreğine de tarihlendirilmiştir[293]. Mühür, diğer standart Frig mühürlerindendir. Böylece bu mühür, figür tipleri ve mühür sitilleri açısından Gordion'a özgü ve Akhamenid Döneminin başlarında görülen mühürlerin bir örneğini göstermektedir[294].

4.1.2. Tutamaksız Mühürler (Kat. no. 29-37; Lev. XIV-XVIII)

Tutamaksız mühürler, İp Delikli Tutamaksız Mühürler ve İp Deliksiz Tutamaksız Mühürler olmak üzere 2 alt başlık altında incelenmiştir. Toplam 9 adet mühür bu grupta yer alır. 6 adet mühür ip delikli grupta, 3 adeti ise ip deliksiz grup içinde değerlendirilmiştir **(Tablo 2)**.

4.1.2.1. İp Delikli Tutamaksız Mühürler (Kat. no. 29-34; Lev. XIV-XVII/1)

Konik gövdeli, düğme formlu ve yuvarlatılmış üçgen formlu olmak üzere 3 alt başlık altında incelenmiştir.

4.1.2.1.1.Konik Gövdeli Mühür (Kat. no. 29; Lev. XIV/1)

Kat. no. 29: Sert gri ve beyaz renk taştan yapılan mühür, basık konik formludur. Yuvarlak baskı yüzlüdür. Mühür, kaba ve düzensiz kısa ip deliklidir**(Lev. XIV/1a)**. Mührün arkasının dış kısmında birçok delik vardır, mührün kenarlarının darbelere maruz kaldığını göstermektedir[295]. Mührün baskı yüzünde üç hayvan bulunur. Şematik fakat net bir şekilde oyulmuşlardır. Mühürde yer alan keçinin, yüzü uzun ve boynuzları kavisli yapılmıştır. Ön ayakları öne doğru paralel durmaktadır, arka ayakları ise aşağı doğru düz ve gergin bir şekilde paralel durmaktadır. Keçinin arkasında başka bir dört ayaklı hayvan yer almakta ve keçiyi ısırmaya yakın bir konumdadır. Keçinin boynuzları ve sırtı arasındaki bölgede ise; yatar durumda, çatallı boynuzlu bir erkek geyik figürü bulunmaktadır. En sağda ise kısa çizgilerle belirtilmiş, düz hatlarla

[292] Dusinberre (2005), **a.g.e.**, s. 50.
[293] **A.g.e.,** s. 50.
[294] **A.g.e.**, s. 50.
[295] **A.g.e.**, s. 48.

yapılmış bitkisel bir motif vardır[296] **(Lev. XIV/1b)**. Gordion, Sitadel Höyük, T-E2 III. Tabaka dolgusu içinden bulunmuştur[297].

Dusinberre, bu mührün olasılıkla at grubu mühürlerinin yerel bir değişimi olduğunu ve diğer ikisi gibi **(Kat 31** ve **36** gibi) MÖ 700'e ait olabileceğini söylemiştir[298].

4.1.2.1.2. Düğme Formlu Mühürler (Kat. no. 30-33; Lev. XIV/2-XVI)

Kat. no. 30: Renksiz parlak ve pürüzsüz yeşil serpantin ile daha sert siyah bir katkı maddesinden yapılmıştır. Mühür Scarab formludur. Mühür yüzeyinin hemen üstünden boylamasına geçen bir delik delinmiştir. Kenarlar hafifçe yuvarlaklaştırılmış olup genel hatları itibariyle keskin ve açık bir form verir (**Lev. XIV/2a,b)**. Taş iyi bir cilalama ile parlatılmıştır[299]. Yüzeysel oyulmuş çok ince çizgiler ve birkaç küçük matkap deliği bulunan taşın baskı yüzü düzdür. Damgada bir sfenks, çift zemin çizgisi üzerinde, havada olan kuyruğu, düz dar ve kalkık bir şekilde olan kanadı ile sola doğru yürümektedir. Sfenksin sağrısının üzerine doğru kavis yaparak eğilen kuyruk tek çizgidir; kuyruğun ucu dallara ayrılarak geniş bir üçgen oluşturulmuş ve içi doluluk hissi vermesi açısından yatay çizgilerle doldurulmuştur. Kanat iki bölümde tasvir edilmiştir, biri sol boşlukta daha havada ve biri altta özenle hazırlanmış düz çizgilerle gösterilen tüylerden yapılmıştır. Omuzla kanadın birleştiği yerde, üç yatay çizginin üzerinden aşağı doğru iki çapraz çizgi takip eder ki bu fazla saç etkisi vermektedir. Bir önlük, sfenksin ön bacaklarını örter; onun yüzeyi, dikey ve yatay çizgilerle dekore edilmiştir. Sfenksin başı, derin bir matkap deliği ile gösterilir ve daha küçük bir tanesi tarafından da burun, çene, sakal ya da bunlara benzer uzuvları göstermek için delinmiştir. Sfenksin bacaklarında, ayaklar için matkap delikleri vardır ve arkadaki bacaklar ile erbezinde ekstra matkap deliği vardır. Sfenksin başının üstünde yelpaze şekli verilmiş ve papürüs meyve çiçeğine benzer bir betimleme vardır. Sanki sfenksi bir sahne üzerinde yürüyormuş gibi göstermek için, çift zemin-çizgisinden aşağı doğru dikey çizgiler yapılmıştır **(Lev. XIV/2c,d)**. İyi korunmuş bir mühürdür[300].

---

[296] **A.g.e.**, s. 48.
[297] **A.g.e.**, s.48.
[298] **A.g.e.**, s. 49.
[299] **A.g.e.**, s. 43.
[300] **A.g.e.**, s. 43.

Gordion, Sitadel Höyüğün M5E-S kodlu kilerinde bulunmuştur[301]. Bu mühür **Kat. 1** ile beraber Güney Depo'dan kazılmış, Bina O'nun arkasında yaklaşık dört metrede bulunmuştur. M.Ö. 800'lere tarihlenen büyük yıkım tabakasına ileri bir tarih verilmesi önerilmektedir. Büyük, kabaca kare bir plana sahip olan Güney Depo'nun (yaklaşık 5.7 x 5.7 m), M.Ö. 5'inci yüzyıla tarihlendiği düşünülmesine rağmen, son incelemeler göstermiştir ki bu tabakalar belirgin birkaç evreye ayrılmıştır. Bunlardan en erkeninin M.Ö. geç 8'inci veya erken 7'inci yüzyılda Korinth'ten ithal edilen çömleklere rastlayabileceği düşünülmektedir[302].

Bu mühür ilk olarak Güney Depo'da kazı yapan iki kişi tarafından bulunmuştur, fakat bu alandaki kaçak kazılardan dolayı tam tabakayı ayırt edememişlerdir. Mührün bulunduğu kontekst yeterince bilgi verememekte aksine kontekstin tarihlenmesinde mührün daha fazla yardımcı olabileceği düşünülmektedir[303].

Bu mühür, "Lir oyuncusu" grubuna aittir. Boardman "Ben bu gurubu, Kuzey Suriye'de M.Ö. 740-720 civarında imal edilmiş olarak tarihlendiriyorum" demiştir[304]. Vücudun parçalarını ve kısımlarını etkili bir şekilde göstermek için, derin basit matkap delikleri ile çizgisel unsurları birleştirerek kullanmak, Gordion mühür grubunun ayırt edici özelliğidir[305].

Dusinberre'nin bildirdiğine göre; şimdi müzelerdeki mühürlerin birçoğu köken olarak "Türkiye" veya "Suriye"ye dayanmaktadır ve Lir Oyuncusu mühürlerinin büyük çoğunluğu, Ege dünyasından ve Kıbrıs'taki kutsal alanlardan bulunmuştur. Çok sayıdaki Lir Oyuncusu mührü, Etruria'daki (ve Pithekoussai) hemen hemen hepsi gençlere ait mezarlarda bulunmuştur[306]. Dusinberre'ye göre; M.Ö. 8'inci yüzyıl sonunda Assur kavimlerinden korkarak, Kuzey Suriye'den yapıldığı düşünülen büyük çaplı kaçış ya da göç fikri, Lir Oyuncusu mühürlerinin yaygın dağılım hareketine ve kime ait olabilecekleri konusunda biraz destek olabilir. Aslında, Orta Frig Dönemine tarihlenen, Gordion'da bulunan çok sayıdaki Suriye malı mühürlerin tamamı bu varsayımı destekleyebilir. Eğer Assur'lular MÖ. 8'inci yüzyılda, Kuzey Suriye halklarına karşı

---

[301] **A.g.e.**, ss. 43-44 (Cat.no.19.7965 SS 219). Buluntu durumu ile ilgili bilgiler eksiktir.
[302] **A.g.e.**, s. 43.
[303] **A.g.e.**, s. 43.
[304] J. Boardman (1990) , "The Lyre Player Group of Seals. An Encore." **Archaologischer Anzeiger**, Berlin ss. 1-17.
[305] Dusinberre (2005), **a.g.e.**, s. 43.
[306] Dusinberre (2005), **a.g.e.**, s. 44; Boardman (1990), **a.g.m.**, ss. 9-10.

toptan bir yok etme ya da yaşadıkları şehirlerden göçe zorlama hareketi içinde olmuşlarsa; bu, belki Gordion'daki Suriye mühürlerinin niceliğini açıklamada yardımcı olabilir. Bu mühürlerin, Assur yıkımı ve katliamından kaçmak için kuzeye gelmiş insanlar tarafından getirilmiş olabileceği düşünülmektedir[307].

Kat. no. 31: Kaya kristalinden yapılmıştır. Mısır, Scarab formuna sahip olan mührün baskı yüzünde, yüzü sağa bakan kanatlı bir hayvan figürü oyulmuştur. Üsten ve alttan bakıldığında neredeyse simetrik bir şekli olan mührün sırtı (üstü), hafif bombeli ve biraz aşınmış haldedir. Mührün kenarları düz ve dikeydir. Gövde, asmak için uzunlamasına delinmiştir **(Lev. XVa,b)**. Asma deliğinin etrafındaki aşınmaya bakarak, belki mührün yakaya takılan bir düzeneğinin olduğu düşünülmektedir. Mührün baskı yüzü düz ve aşınmış haldedir. Üstünde kanatlı olan bir at (sanki bir pegasos gibi), sağa doğru dörtnala koşmaktadır. Basitçe yükseltilmiş kanadın üzerinde yatay şeritler vardır. Atın başı, yükseltilmiş uzun bir boyun ile vücuda bağlanır. At, uzun olan kuyruğunu, kuyruk dikiminden havada tutarken, kuyruğun kılları arkada dalgalanmaktadır. Belki atın sağ ön ayağı (toynak) alta bükülmüş gibi görünse de bütün ayakları zemini göstermektedir. Sanki üzeri kıllı gibi görünen biraz garip küçük bir figür, atın arkadaki ayaklarının birinden çıkıntı yapmaktadır. Hayvanın üçgen biçimli kulağı, başı ve kuyruk şekli ile bir kanatlı at (pagasos gibi) olabileceği düşünülmüştür. Hayvanın vücudunun altında, muhtemelen bir tanesi, bir tayı temsil eden birkaç anlaşılmaz simge vardır. Hayvanın önünde bazı kazınmış ve anlaşılmaz simgeler vardır. Hayvanın boynu ve kanadının arasındaki alanda tek bir nokta ve kuyruğun arkasındaki alanın yukarısında da iki tane daha nokta vardır **(Lev. XVc)**. Mühür bozulmamış ama çok aşınmış bir haldedir. Kaya kristali temizdir fakat yüzeyi aşınmıştır[308].

Gordion, Sitadel Höyük, WCW-1 kodlu kısmında ve tabaka 9'da bulunmuştur[309]. Bu açma, Young'ın höyüğün kuzey kısmını kazarken bulduğu şehir duvarının yanındadır. Mühür, bronz bir fibula ve mavi küçük bir çam parçası ile birlikte, Orta Frig Dönemi'ndeki yeniden inşa faaliyetleri sırasında tüm alana yayılan kil tabakasının üstündeki çöküntülerin içinde bulunmuştur. Çok sayıda kaba gri mal, birkaç siyah perdahlanmış mal ve devetüyü-turuncu mallarında içinde olduğu bol miktarda

[307] Dusinberre (2005), **a.g.e.**, s. 44.
[308] **A.g.e.**, s. 48.
[309] **A.g.e.**, s.48 (Cat.no.25. 9369 SS 240).

kırık kap parçaları bu alandan çıkarılmıştır[310]. Dusinberre,[311] Reyes[312]'e dayanarak bu mührün Syro-Palestine'den "at grubu"yla akrabalık gösterdiğini söylemiştir ancak mühür formu farklıdır. Bu yüzden bunların belki de Levantine fenomeninin Frig türü olduğu savunulmuştur. Ayrıca Levantine'den ve Kıbrıs'dan olan At Grubu mühürleri Erken Demir Çağı'na tarihlendirilirken bu mühür MÖ.700'lere tarihlendirilmiştir[313].

Kat. no. 32: Pişmiş topraktan yapılmış mühür, **Kat. 33** gibi yassı ve düğme formludur ve ortasından asma deliği geçmektedir. Mührün iki yüzü bulunmaktadır. Brixhe'in bildirdiğine göre üzerinde Paleo-Frigce yazıt bulunmaktadır[314] **(Lev. XVI/1)**. Şarhöyük'ten, T 27 ve U 27 plan karelerinin birleştiği yerde, Hitit katı ile Frig katı arasındaki dolgudan bulunmuştur[315].

Kat. no. 33: Pişmiş topraktan yapılmış mühür, **Kat. 32** gibi yassı ve düğme formludur. İki yüzü bulunmaktadır. Frig mühür matrisinin üzerindeki 15 şekil/harf 'in Paleo-Frig yazıtı olduğu saptanmıştır **(Lev. XVI/2)**. Brixhe'nin bu saptamasına göre[316] "atiei" ses değerini veren bir datifi sunmaktadır, buda Kubaba'nın sevgilisi Attis'i hatırlatmaktadır[317]. Şarhöyük'den, R/6-8 açmasının doğusunda, Orta Frig Dönemi, merdivenli açmanın çok yakınında, yüzeyde bulunmuştur[318].

4.1.2.1.3.Yuvarlatılmış Üçgen Formlu Mühür (Kat. no. 34; Lev. XVII/1)

Kat. no. 34: Radiolaritten yapılmıştır. Yamuk şekilde yükselen, yassı, üstü yuvarlatılmış üçgen formdadır. Mühür üzerinde çizgiler kabaca işlenmiştir**(Lev. XVII/1a,b)**. Mühür gövdesinde yatay, derin bir oluk bulunmaktadır **(Lev. XVII/1b)**. Dikdörtgene yakın bir baskı yüzeyi vardır. Baskı üzerinde Frig yazıtı bulunmaktadır **(Lev. XVII/1c)**. Boehmer, bu formun Yeni Assur mühürlerinden etkilenerek yapıldığı

---

[310] **A.g.e.**, s. 48.
[311] **A.g.e.**, s. 48.
[312] A.T. Reyes (2001), **The Stamp Seals of Ancient Cyprus,** Oxford: Oxford University School of Archaelogy, ss. 67, 133-136.
[313] Dusinberre (2005), **a.g.e.**, s. 48.
[314] C. Brixhe (2002), "Corpus Des Inscriptions Paleo-Phrygiennes" **KADMOS**, Band XLI, Berlin-Newyork, ss.10-11.
[315] Darga ve Sivas (2000),**a.g.m.**, s. 52.
[316] Brixhe (2002), **a.g.e.**, ss. 4-10.
[317] Darga (1993), **a.g.m.**, s. 488.
[318] **A.g.e.**, s. 488.

düşünmektedir[319]. Boğazköy, Büyükkale W/17 açması II. Tabaka'ya ait kale duvarının alt kenarında bulunmuştur[320].

4.1.2.2. İp Deliksiz Tutamaksız Mühürler (Kat. no. 35-37; Lev. XVII/2-XVIII)

Konik gövdeli, yatay oluk bezekli ve mercek formlu olmak üzere üç alt başlık altında incelenmektedir **(Tablo 1)**.

4.1.2.2.1. Konik Gövdeli Mühür (Kat. no. 35; Lev. XVII/2)

Kat. no. 35: Taştan yapılmış mühür konik bir forma sahiptir. İp deliği bulunmamaktadır **(Lev. XVII/2a)**. Belkide ip deliği henüz oluşturulmamıştır. Yuvarlak baskı yüsünde çizilerek yapılmış çapraz bir şekil bulunmaktadır **(Lev. XVII/2b)**. Kastamonu Kınık'tan Demir Çağ yerleşiminden bulunmuştur[321].

4.1.2.2.2. Yatay Oluk Bezekli Mühür (Kat. no. 36; Lev. XVIII/1)

Kat. no. 36: Beyaz damarlı parlak gri taştan yapılmıştır. Asma deliği olmayan kaideli damga mühür, taş kaidenin merkezine doğru yatay olukludur[322] **(Lev. XVIII/1a)**. Mühür baskı yüzünde, omzunun üzerinden arkaya bakan, sağa doğru yürüyen ya da dörtnala koşan, uzun bacaklı ince kuyruklu ata benzeyen hayvan figürü temsil edilmiştir. Onun yelesi paralel çizgilerle gösterilmiştir. Vücudu uzun olan figürün, omuz ve sağrısının hatları yuvarlaklaştırılarak oyulmuştur. Sağda, şematize edilmiş bir ağaç figürü vardır **(Lev. XVIII/1b)**. Üçte ikisi sağlam olan mührün büyük kısmı korunmuş haldedir[323].

Gordion, Sitadel Höyüğün SE açmasında bulunan Helenistik binanın içindeki E Duvarı'nın doğu payandasında (duvar desteği) bulunmuştur[324]. Bu açma, daha erken Frig sur kulesi ve kapı yapısının yukarısında yer almaktadır. Mühür, bir kuyunun doğu duvarında bulunmuştur. Duvarların iç tarafları (yüzeyleri) kille özenli bir şekilde sıvanmıştır. Kuyunun içindeki, yumuşak siyah dolgu tabakasının içinden, birkaç Helenistik siyah sırlı kırık seramik parçası ile birçok hayvan kemiği bulunmuştur.

---

[319] Boehmer ve Guterbock (1987), **a.g.e.**, s. 88.
[320] **A.g.e**., s.89 (Taf. XXXIV, 277 a,b,c,d).
[321] Çınaroğlu ve Genç (2003)**, a.g.m.**, ss.355-366.
[322] Dusinberre (2005), **a.g.e.**, s. 47.
[323] **A.g.e.**, s. 47.
[324] **A.g.e.**, ss.47-48 (Cat.no.24. 596 SS 33). Helenistik dönem yapısının duvarı yakınından bulunmuştur.

Böylece bu mühürün tekrar kullanım gördüğü düşünülmüştür[325]. Bu mühür, "At Grubu" olarak adlandırılan, Suriye-Filistin mühürlerinin bütün gruplarında görülen koşan at figürünün üslubu ve ikonografik benzerliği ile yakın özellikler taşımaktadır. Ancak yerel bir Frig üretimi olduğunu, mührün yivli kaide şekli gösterebilir. At Grup mühürleri, Levant'ta (ve Kıbrıs'ta bulunanlar), Erken Demir Çağı'na tarihlenirler ama bu M.Ö. 700'den daha öncelerine giden bir tarihlemedir[326].

4.1.2.2.3. Mercek Formlu Mühür (Kat. no. 37; Lev. XVIII/2)

Kat. no. 37: İnce kilden yapılan mührün bir kenarı yanık vaziyette olup gri-devetüyü rengindedir. Yuvarlak yüzlü ve mercek şeklinde bir forma sahip olan mührün, muhtemelen asma deliği veya bir tutamak olan parçası eksiktir**(Lev. XVIII/2a,b)**. Mührün baskı yüzü derin oyma tasarımla biraz dışbükeydir. Derin kubbeli bir daire, bir çıkıntı bir yiv yapılarak merkeze yerleştirilmiş ve böylece merkez çevrelenmiştir. Merkezdeki çemberlerin etrafında daha küçük, daha sığ olarak oyulmuş dört çember vardır**(Lev. XVIII/2c)**. Mührün yüzünde kenarlarda, ciddi şekilde iki kırık vardır. Mührün tutamağı da kırılmıştır[327] **(Lev. XVIII/2a)**. Gordion, Sitadel Höyük, RR alanından ele geçmiştir[328]. Bu mührün, boyutlarına bakarak ve görülen süslemeleri ile kapları mühürlemekte kullanılıyor olabileceği düşünülmüştür ama hiçbir kap üzerinde bu mühür baskısına ya da bunun benzeri olan baskılara rastlanmamıştır[329].

4.2. FRİG MÜHÜR BASKILARI (Kat. no. 38-40; Lev. XIX)

Kat. no. 38: Baskı, çark yapımı büyük bir amphora ya da küpün bir parçası üzerindedir. Baskı dikdörtgen şeklindedir. Baskı yüzünün dört kenarında iç içe geçmiş üçgenler vardır.[330]**(Lev. XIX/1)** .

Mühür baskılı parça, Gordion, Sitadel Höyüğün NC açmasının IVa evresine ait tabakasında bulunmuş olup, bulunduğu seviye 3.70 m'dir. NCT IVa everesinden gelen eserler belirgin nicelikli özellikleri ile geç erken- Tahrip Tabakası ile paralellik

[325] **A.g.e.**, s. 47.
[326] **A.g.e.**, s. 48.
[327] **A.g.e.**, s. 50.
[328] **A.g.e.**, s. 50.
[329] **A.g.e.**, s. 50.
[330] **A.g.e.**, ss. 42-43.

göstermektedir.[331] Erken Frig Dönemine ait olduğu düşünülmektedir[332].

Kat. no. 39: Gri renkli kil üzerine basılmıştır. Mühür baskısında (?) kare süslemeler ile sağda kanatlarını kaldıran bir kuş(?) ya da kuyruk tüylerine(?) benzer bir figür vardır. Sol, sağ ve tüm köşelerin kenarları, nokta dizileri ile çevrelenmiştir. Neredeyse bütün oyulmuş kısımlar, beyaz bir kireç tabakası ile kaplıdır[333]. **(Lev. XIX/2)**.

Mühür baskılı parça, Gordion'dan Tümülüs D'nin yanık tabakasında, yanmış dolgunun içinde bulunan, içinde bir çocuk iskeleti ile birlikte birçok buluntunun ele geçtiği bir küpte bulunmuştur[334].

Bu buluntunun beklide çok gözde ve sevilen bir çocuk oyuncağı ya da bir amulet olarak kullanılmış olabileceği düşünülmektedir[335].

Kat. no. 40: Damga, bir küp parçası üzerine basılıdır. Baskının üst köşesinde hafif bir kavis vardır. İki paralel geniş yatay yivin arasında, kare baskılı bir bant içinde kabartma bir figür yer alır. Kırık parçanın sol kenarı korunmuş haldedir; sağ kenarı da nispeten korunmuş sayılır. Baskı, yükseltilmiş sınırlarıyla kare bir forma sahiptir. Kabartma figür kedigillerden olup sahnenin sağına doğru yürümektedir. Bu hayvan dört ayağı üzerinde yürümektedir ve kuyruğunu sırtının üzerine doğru bükülmüş durumdadır. Aslanın başının bulunduğu kısım kırılmıştır. Baskının aşağı kısmında, oyulmuş bant şeritleri birbiri ardına sıralanarak küresel dik üçgenler oluşturulmuştur, öyle ki sıkıştırılmış, bitişik ve paralel kenarlar nedeniyle sahne içinde hiç boş alan kalmamıştır. Üçgenin kenarları, dört paralel oyulmuş çapraz çiziklerle şekillendirilmiştir. Eş kenar dörtgen, içeride iki paralel çapraz çizgi tarafından bölünerek uçta küresel üçgenler elde edilmiştir. Eş kenar dörtgen ile çevrili alan içine noktalayarak resim yapılmıştır[336] **(Lev. XIX/3)**.

Buluntu, Sitadel Höyüğün MW-2 kısmında, Geç Frig Dönemi başlarına tarihlenen bu buluntu, Küçük Höyük'ün bulunmasından sonra burayı kazan kimseler tarafından, kırık seramiklerin bırakıldığı çöplükte bulunmuştur. Persliler tarafından,

---

[331] **A.g.e.**, ss. 42-43.
[332] **A.g.e.**, s.43.
[333] **A.g.e.**, s.50.
[334] **A.g.e.**, s.51.
[335] **A.g.e.**, s.51.
[336] **A.g.e.**, s.51.

Gordion Kalesi'nin güneydoğusu ile iletişimi sağlayan Küçük Höyük'teki kuleden yere düşürülmüş olabileceği düşünülmektedir[337].

Orta ya da muhtemelen Geç Frig Dönemine tarihlenen bir kabın parçasıdır. Basit ve dikdörtgensel olan bu baskı, kilden yapılmış kaplar üzerinde net bir iz bırakmak için kullanılmıştır. Çömlek ustasının damgalama yöntemi ile kabın etrafında süslü bir friz yapmış da olabileceği düşünülmektedir[338].

[337] **A.g.e.**, s.51.
[338] **A.g.e.**, s.51.

BEŞİNCİ BÖLÜM

FRİG MÜHÜRLERİNDE BEZEME ÇEŞİTLERİ

5.1. HAYVAN FİGÜRLERİ

5.1.1. Kartal (Kat. no. 6; Lev. III/2)

Kat. 1'de baskıda yer alan, kuş başlı karışık yaratıkta olduğu gibi kartalın kulağı bir çıkıntıyla gösterilmiştir, gagası açık durumda ve gözleri yuvarlak bir oyuk ile gösterilmiştir **(Lev. I/1)**.

5.1.2. At (Kat. no. 5, 15, 18, 31, 36; Lev. III/1, VII/1, VIII/2, XV, XVIII/1)

Kat. 5; ve **15;** 'te işlenen her iki at figüründe de boynu kısa, gövdesi ise uzundur **(Lev. III/1, VII/1)**, ancak **Kat. 31**'de kısa bir vücut ve uzun bir boyun görülmektedir **(Lev. XV)**. **Kat. 18** ise tam olarak görülememekle birlikte Boehmer'in bildirdiğine göre Gordion'daki örnekler gibi, atın uzun bir kafası vardır [339] **(Lev. VIII/2**. **Kat. 36**'da ise omzunun üzerinden arkaya bakan, sağa doğru yürüyen ya da dörtnala koşan, uzun bacaklı ince kuyruklu ata benzeyen hayvan figürü temsil edilmiştir[340] **(Lev. XVIII/1)**. Ş.Dönmez, at figürlerinin Frig sanatında görülmesinin Kimmer etkisi ile gerçekleşmiş olabileceğini ifade eder[341].

5.1.3. Aslan (Kat. no. 1, 8, 27; Lev. I/1, IV/2, XIII/1)

Kat. 1 ve 8'de yer alan aslan figürleri kısa boyunları ve işleniş tarzı bakımından birbirine benzerken **(Lev. Lev. I/1, IV/2) Kat. 27**'de yer alan figürde görülen yapılış stili ile diğerlerinden ayrılmaktadır. Baskıda yer alan aslanın kafası havaya kaldırılmış ve ağzı açıktır, yeleleri çentiklenmiş ve kuyruğu arkaya doğru kamçılanmaktadır. Bacakları ince ve uzundur **(Lev. XIII/1)**.

5.1.4. Geyik (Kat. no. 13, 19, 29; Lev. VI/1, IX/1, XIV/1)

Her üç mühürde de geyiklerin boynuzları çatallı şekilde gösterilmiştir.

---

[339] Boehmer ve Guterbock (1987), **a.g.e.**, s. 87.
[340] Dusinberre (2005), **a.g.e.**, s. 47.
[341] Dönmez (2001), **a.g.m.**, s. 91.

5.2. KARIŞIK YARATIKLAR (Kat. no. 1, 2, 30; Lev. I/1, I/2,XIV/2)

Kat. 1'de**,** başını arkaya doğru çevirmiş grifon motifi **(Lev. I/1)**, Kastamonu-Kınık'tan ele çeçmiş bir kalkan ve Efes'den ele geçmiş, MÖ 7. yy'ın ilk çeyreğine tarihlendirilen, bir plaka üzerinde de görülmektedir[342].

5.3. BİTKİSEL MOTİFLER (Kat. no. 12, 23, 28; Lev. V/3, XI/1, XIII/2)

Kutsal ağaç motifleri, doğal ve stilize edilmiş şekilde de işlenmektedir. Kutsal ağaç ile ilgili inanç ve sanatta konu olarak işlenmesi ilk olarak MÖ 3. bin yılda Aşağı Mezopotamya'da görülmüştür[343]

5.4. ROZET (Kat. no. 4, 21, 37; Lev. II/2, X/1, XVIII/2)

Rozet betimleri Uruk döneminin sonlarında ortaya çıkmaktadır. Assur'da rozet betimlemelerinin çoğu Assur kentindeki İştar Tapınağı'nda bulunduğundan bazı araştırmacılar için bu motif İştar ile ilişkilendirilmiştir[344]. Mühürlerdeki rozet betimleri, Frigler'den bir önceki kültür olan Hitit mühürlerinde de görülmektedir[345].

5.5. ÇİZGİSEL MOTİFLER (Kat. no. 17, 20, 24, 25, 26, 35, 37, 38, 39; Lev. VIII/1, IX/2, XI/2, XII/1, XII/2, XVII/2, XVIII/2, XIX/1, XIX/2)

5.6. YAZITLI OLANLAR (Kat. no. 32, 33, 34; Lev. XVI/1, XVI/2, XVI/3)

Kat. 32, **Kat. 33** gibi yassı ve düğme formludur ve ortasından asma deliği geçmektedir. Mühürlerin iki yüzü bulunmaktadır. Brixhe'in bildirdiğine göre üzerinde Paleo-Frigce yazıt bulunmaktadır[346] **(Lev. XVI/1, XVI/2)**. **Kat. 34** ise üçgen formludur. Her üçünün de yazıtı sadece baskı yüzlerinde bulunmaktadır **(Lev. XVI/3)**.

Bazı mühürlerde aşınmadan dolayı veya yayınlarda net görülememeleri nedeniyle baskısında işlenen konu ya da motifler anlaşılamamıştır.

---

[342] E. Genç (2005), "*Yeni Buluntular Işığında Kastamonu Kınık Kazıları Sonuçları*", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı yayınlanmamış Doktora Tezi, Cilt 1, Ankara, ss. 185-186.

[343] Belli (1981), **a.g.e.**, s. 238

[344] J. Black ve A. Green (2003), **Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü, Tanrılar İfritler Semboller**, İstanbul, s. 181.

[345] S. Alp (1994), **Konya Civarında Karahöyük Kazılarında Bulunan Silindir ve Damga Mühürleri**, TTK Yayınları, Ankara, ss.142-146.

[346] Brixhe (2002), **a.g.m.**, ss.10-11.

SONUÇ

Anadolu'da MÖ 9. Binden itibaren görülmeye başlayan mühürler, bölge, kültür ve dönemlere göre değişen formlarla karşımıza çıkmaktadır. Anadolu mühürcülüğü zaman içinde gelişmiş ve biçimlerindeki çeşitlilik artmıştır. Frig mühürleri de mühür formlarında kendine özgü değişikliklere gidilerek, Frig mühürcülüğünü yaratmışlardır.

Frig Uygarlığı'na ait mühürler Gordion, Boğazköy, Nemrud Dağı, Emirler, Şarhöyük, Kastamonu-Kınık, Kaman Kalehöyük, gibi merkezlerde **(Harita 2)** ve bazı özel koleksiyonlarda karşımıza çıkmaktadır.

Mühürlerin bulunduğu merkezlerden Boğazköy'de 11 adet, Emirler'de 2 adet, Gordion'da 9 adet, Kaman Kalehöyük'te 4 adet, Kastamonu-Kınık'ta 1 adet, Nemrud Dağı'nda 1 adet, Şarhöyük'te 2 adet ve buluntu yeri bilinmeyen (koleksiyon ve müzelerde yer alan) 7 adet; toplam 37 adet mühür ve 3 adet mühür baskısı incelenmiştir. **(Tablo2).**

Frig mühürleri, Tutamaklı ve Tutamaksız Mühürler olarak iki ana tip altında toplanmıştır. Tutamaklı Mühürler: Hayvan Biçimli Tutamaklı Mühürler ve İp Delikli Tutamaklı Mühürler; Tutamaksız Mühürler ise İp Delikli Tutamaksız Mühürler ve İp Deliksiz Tutamaksız Mühürler olarak iki alt tipe ayrılmışlardır **(Tablo 1)**. Bunlardan; 28 adeti tutamaklı, 9 adeti tutamaksız mühürlerden oluşmaktadır. Tutamaklı mühürlerden 4 adeti hayvan biçimli, 24 adeti ip delikli mühürlerden oluşmaktadır. Tutamaksız mühürlerden 6 adeti ip delikli, 3 adeti ip deliksiz mühürlerden oluşmaktadır. Buna göre en büyük grubu Tutamaklı mühürler oluşturmaktadır. Tutamaklı mühürlerin en fazla bulunduğu merkez Boğazköy, Tutamaksız mühürlerin ise Gordion'dur **(Grafik 2)**.

İncelediğimiz mühürlerden 22 adeti Frig Dönemi olarak tarihlendirilmiş, Frig Dönemi altına alınmış ancak bir tarih sınırlaması içine alınamamıştır. Bunlardan 2 tanesinin Erken Frig olduğu düşünülmektedir **(Lev.IV/1 ve V/1)** ancak kesin olmamasından dolayı **Tablo 3**'te Frig Grubu içine alınmıştır. 15 tanesi ise Orta Frig Dönemi içinde yer alır. **(Tablo 3)**.

İncelediğimiz Frig mühürlerinde; 3 adet fildişi, 1 adet dağ kristali, 1 adet kaya kristali, 7 adet serpantin, 3 adet kemik, 1 adet pirinç, 10 adet türü bilinmeyen taşlar, 4

adet pişmiş toprak, 1 adet oltu taşı, 1 adet tunç, 2 adet radiolarit, 1 adet alçı taşı ve 2 adet maddesi bilinmeyen mühür bulunmaktadır. Buna göre çoğunluğu, sırasıyla: türü bilinmeyen taşlar, serpantin, pişmiş toprak, maddesi bilinmeyenler ve fildişi, kaya kristali, radiolarit, alçı taşı tunç ve oltu taşıdır **(Grafik 1)**. Çalışmada yer alan 3 mühür baskısından 1 tanesi Erken Frig **(Lev.XIX/1)**, diğer 2 si Orta Frig Dönemi içine alınmıştır.

Bezeme olarak; hayvan figürleri (kartal, at, aslan, geyik), karışık yaratıklar, bitkisel motifler, rozetler, çizgisel motifler kullanılmıştır. Bunların yanında linguistik özellikler taşıyan bezemeler de bulunmaktadır. Bezemeler arasında çoğunluğu hayvan figürleri ve çizgisel bezemeler oluşturmaktadır.

Frigler, scrab formlu ve Mısır tarzında baskılı mühürler de yapmışlardır ancak bu mühürler Frig kültürünü yansıtmayıp, Mısır taklitleri oldukları için tez konusu içine alınmamıştır. Yayınlardan derlenen Frig Mühürleri üzerinde yapılan bu çalışmada, Erken ve Orta Frig Dönemlerine ait mühürler incelenmiş, Frig kültürünün sonlarında İranlı Akhamenidler'in etkisiyle üretilen Geç Frig Dönemi mühürleri araştırma kapsamı dışında tutulmuştur.

Sonuç olarak, elimizdeki mevcut malzemelerden aşağıdaki sonuçlara ulaşılmaktadır.

1- Yuvarlak baskılı damga mühürler görülür. Şimdiye kadar silindir mühür formuna rastlanmamıştır,

2- Birçoğunun tutamaklarının altında, mühür gövdesi üzerinde bir ya da birden fazla oluk bulunmaktadır. Bu özellik Frig mühürlerinin ayırt edici özelliği olarak değerlendirilebilir,

3- Çoğunluğu ip delikli mühürler oluşturmaktadır. Bu özelliği ile vücut üzerinde taşınmasını kolaylaştırmış olmalıdır. Özellikle hayvan biçimli tutamaklı mühürler, oluklu gövdeleri ile birlikte, Frig mühürlerinin en ayırt edici özelliğini oluşturmaktadır,

4- Mühür baskısında çoğunlukla hayvan figürleri işlenmiştir. At, aslan, kartal gibi hayvanların yanı sıra karışık yaratık figürlerinden oluşmaktadır, çoğu tek başınadır ancak ikili ve üçlü kombinasyon içinde olan mühürler de

vardır. Hayvan figürleri dışında çeşitli bitkisel motifler ve linguistik özellik taşıyan şekiller de işlenmiştir.

5- Frig mobilyalarını karakterize eden geometrik şekiller mühür baskı yüzlerinde oldukça az sayıda görülmektedir.

6- Frig mühürleri, işlenen figürlerin yapılış tarzı bakımından kendine özgü özellikler taşımaktadır.

İncelediğimiz mühür ve mühür baskılarının büyük bir çoğunluğu Frig Dönemi tabakalarında dolgu malzemesi olarak ele geçmiştir. Bu nedenle, mühürlerin buluntu durumları katmanların tarihlenmesine yardımcı olmamaktadır. Frig mühürleri ancak form ve stil özelliklerine göre ayırt edilebilmektedir. Ancak yeni kazılar ve araştırmalar arttıkça elde edilen sonuçlar zenginleşecek ve değişecektir.

KATALOG

TUTAMAKLI MÜHÜRLER (Kat.1-28; Lev. I-XIII)

Hayvan Biçimli Tutamaklı Mühürler (Kat. 1-4; Lev. I-II)

1- Aslan biçimli tutamaklı damga mühür **Lev. I/1**

Boyutlar: Yükseklik 2.9 cm; Sapın yüksekliği 1.6 cm; Mührün çapı 2 cm.

Materyal: Fildişi

Buluntu yeri: Gordion, Sitadel Höyük, Güney Cella, M6C güney deposundan

Kaynakça: E.R.M. Dusinberre (2005), Gordion Seals and Sealings: Individuals and Society, Philadelphia, ss. 44-45 (Cat.no.20. 8400 SS 225).

R.S. Young (1966), "The Gordion Campaign of 1965", AJA 70, s.269, fig. 6

M. Omura (1992), Kaman Kalehöyük, Vol. I, Japan, s. 84, Lev. 2-e

Dönemi: Orta Frig (MÖ 800- 540)

2-Aslan biçimli tutamaklı damga mühür **Lev. I/2**

Boyutlar: -

Materyal: Fildişi

Buluntu yeri: Kaman- Kalehöyük, II. tabaka

Kaynakça: M. Omura (1993), "A Stamp Seal From Kaman-Kalehöyük", In M.J. Mellink, E. Porada and T. Özgüç, eds., Aspects of Art and Iconograpy: Anatolia and Its Neighbors. Studies in Honor of Nimet Özgüç, TTK Yayınları, Ankara, ss. 445-51 (Pl.77, 1 (a-b-c-d-e)

T. Mikami ve S. Omura (1987), "1986 Yılı Kaman- Kalehöyük Kazıları", 9. KST II, Ankara, s.4

M. Omura (1992), Kaman Kalehöyük, Vol. I, Japan, s. 83, Lev. 1

Dönemi: Demir Çağ

3- Kuş biçimli tutamaklı damga mühür **Lev. II/1**

Boyutlar:Yükseklik 2.1 cm; taban 1.2 x 0.5 cm

Materyal: Fildişi

Buluntu yeri: Boğazköy, Büyükkale, y/10 Frig moloz katmanları

Kaynakça: R.M. Boehmer ve H.G. Guterbock (1987), Glyptic Aus Dem Stadtgebiet Von Boğazköy, Berlin, s.89 (Taf. XXXIV, 266 a-b-c)

F.Prayon (1987), Phrygische Plastik, Die Früheisenzeitliche Bildkunst Zentral-Anatoliens und ihre Beziehungen zu Griechenland und zum Alten Orient, band 7, Tübingen, ss. 155-159, (Kat. nr. 168, Tafel 31 g)

M. Omura (1992), Kaman Kalehöyük, Vol. I, Japan, s. 84, Lev. 2-h

Açıklama: MÖ 8. yüzyılın 2. yarsı.

4- Kuş biçimli tutamaklı damga mühür **Lev. II/2**

Boyutlar:-

Materyal: Dağ kristali

Buluntu yeri: Kaman Kalehöyük **,** II. Tabaka

Kaynakça: S. Omura (1995), "1994 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları" XVII KST I. Ankara, s.197 (Resim 8/15)

Açıklama: Demir Çağ.

İp Delikli Tutamaklı Mühürler (Kat. 5-28; Lev. III-XIII)

Gövdesi Yatay Oluk Bezekli İp Delikli Tutamaklı Mühürler (Kat. 5-12; Lev. III-V)

5- Omega tutamaklı damga mühür **Lev. III/1**

Boyutlar: Yükseklik 2.2 cm; Disk yüksekliği 0.9 cm; Baskı yüzü çapı 1.3 cm.

Materyal: Kemik

Buluntu yeri: Gordion, Sitadel Höyük, TB7-A5 alanı, kuyu 20

Kaynakça: E.R.M. Dusinberre (2005), Gordion Seals and Sealings: Individuals and Society, Philadelphia, ss. 45-46 (Cat. no:21. 10351 SS 258, fig. 31a-b)

M. Omura (1992), Kaman Kalehöyük, Vol. I, Japan, s. 84, Lev. 2-b

Açıklama: Orta Frig (MÖ 800-540)

6- Halka delikli tutamaklı damga mühür **Lev. III/2**

Boyutlar:yükseklik 2.5 cm; çap 1.9 cm

Materyal: Kemik

Buluntu yeri: Boğazköy, Büyükkale,r/15 açması II. Tabakasından

Kaynakça: R.M. Boehmer ve H.G. Guterbock (1987), Glyptic Aus Dem Stadtgebiet Von Boğazköy, Berlin, s.89 (Taf. XXXIV, 267 a-b-c-d)

Açıklama: MÖ 7. yüzyılın 1. yarısı.

7- İp delikli tutamaklı damga mühür **Lev.IV/1**

Boyutlar:Yükseklik 4 cm; taban 3.6x3 cm

Materyal: Serpantin

Buluntu yeri: Nemrud dağ. Modern ev duvarlarının aşağısı

Kaynakça: R.M. Boehmer ve H.G. Guterbock (1987), Glyptic Aus Dem Stadtgebiet Von Boğazköy, Berlin, s.85 (Abb. 59 a-b)

Açıklama: Frig **(**Erken Frig ?)

8- Halka delikli tutamaklı, damga mühür **Lev. IV/2**

Boyutlar: -

Materyal: Pirinç

Buluntu yeri: Satın alma yolu ile, Walter Art Gallery, Baltimore'den

Kaynakça: R.M. Boehmer ve H.G. Guterbock (1987), Glyptic Aus Dem Stadtgebiet Von Boğazköy, Berlin, s.85, (Abb. 61a-b)

Açıklama: Frig

9- Halka delikli tutamaklı damga mühür **Lev. IV/3**

Boyutlar: Yükseklik 2.7cm; çap 1.4-1.6 cm

Materyal: Siyahımsı, mavi gri yanar döner taş

Buluntu yeri: Emirler Kalesi'nden

Kaynakça: R.M. Boehmer ve H.G. Guterbock (1987), Glyptic Aus Dem Stadtgebiet Von Boğazköy, Berlin, s.87 (Taf. XXXIV, 269 a-b-c-d-e-f)

M. Omura (1992), Kaman Kalehöyük, Vol. I, Japan, s. 84, Lev. 2-d

Açıklama: MÖ. 7.veya 8. yy olarak tarihlenmiştir.

10- İp delikli tutamaklı damga mühür **Lev. V/1**

Boyutlar:Yükseklik 3.1cm; çap 2.71cm

Materyal: Pişmiş toprak

Buluntu yeri: Boğazköy,Büyükkale, s/17, Frig/ Hitit sınır bölgesinin molozlarından bulunmuştur.

Kaynakça: R.M. Boehmer ve H.G. Guterbock (1987), Glyptic Aus Dem Stadtgebiet Von Boğazköy, Berlin, s.89 (Taf. XXXIV, 268 a-b-c-d-e)

T. Beran (1967), Die Hethitische Glyptik Von Boğazköy, 1. Teil, Berlin (Tafel 6/58).

M. Omura (1992), Kaman Kalehöyük, Vol. I, Japan, s. 84, Lev. 2-c

Açıklama: Frig (Erken Frig?)

11- İp delikli tutamaklı damga mühür **Lev. V/2**

Boyutlar: -

Materyal: Kemik

Buluntu yeri: Kaman- Kalehöyük, II. Tabaka

Kaynakça: S. Omura (1993), "1992 Yılı Kaman- Kalehöyük Kazıları", 15. KST I, Ankara, s.281 (Resim 9/4)

Açıklama: Demir Çağ.

12- Halka delikli tutamaklı damga mühür **Lev. V/3**

Boyutlar:Yükseklik 2.8 cm; çap. 0.95-1.2cm

Materyal: Yeşil beyaz lekeli taş

Buluntu yeri: Boğazköy'de Hellenistik Döneme ait taş lahit mezar kazısından

Kaynakça: R.M. Boehmer ve H.G. Guterbock (1987), Glyptic Aus Dem Stadtgebiet Von Boğazköy, Berlin, s.89 (Taf. XXXIV, 270 a-b-c)

Açıklama: Frig

Gövdesi Konik Biçimli İp Delikli Tutamaklı Mühürler (Kat. 13-22; Lev. VI-X)

13- İp delikli tutamaklı damga mühür **Lev. VI/1**

Boyutlar:-

Materyal: Serpantin

Buluntu yeri: H.S. von Aulock Koleksiyonu'ndan

Kaynakça: R.M. Boehmer ve H.G. Guterbock (1987), Glyptic Aus Dem Stadtgebiet Von Boğazköy, Berlin, s.88 (Abb. 67 a-b)

Açıklama: Frig

14- İp delikli tutamaklı damga mühür **Lev. VI/2**

Boyutlar:-

Materyal: Serpantin

Buluntu yeri: Satın alma yoluyla Louvre Müzesi'nde

Kaynakça: R.M. Boehmer ve H.G. Guterbock (1987), Glyptic Aus Dem Stadtgebiet Von Boğazköy, Berlin, s.88 (Abb. 66 a-b)

Açıklama: Frig

15- İp delikli tutamaklı damga mühür **Lev. VII/1**

Boyutlar:

Materyal:

Buluntu yeri: Satın alma yoluyla Louvre Müzesi'nde

Kaynakça: R.M. Boehmer ve H.G. Guterbock (1987), Glyptic Aus Dem Stadtgebiet Von Boğazköy, Berlin, s.87 (Abb. 65a-b)

Açıklama: Frig

16- İp delikli tutamaklı damga mühür **Lev. VII/2**

Boyutlar:-

Materyal: -

Buluntu yeri: Satın alma yoluyla Louvre Müzesi'nde

Kaynakça: R.M. Boehmer ve H.G. Guterbock (1987), Glyptic Aus Dem Stadtgebiet Von Boğazköy, Berlin, s.88 (Abb. 68 a-b)

Açıklama: Frig

17- İp delikli tutamaklı damga mühür **Lev. VIII/1**

Boyutlar: Genişlik 1.8 cm; Yükseklik 2.1 cm; Askı deliği genişliği 0,3 cm

Materyal: Oltu taşı

Buluntu yeri: Gordion, Sitadel Höyük, trench ACT

Kaynakça: E.R.M. Dusinberre (2005), Gordion Seals and Sealings: Individuals and Society, Philadelphia, ss. 49-50, (Cat. no:28. 3072 SS 125, fig. 38a-b)

Açıklama: Orta Frig (MÖ 7. yy ?)

18- İp delikli tutamaklı damga mühür **Lev. VIII/2**

Boyutlar: Yükseklik 1.8cm; çap 1.4 cm

Materyal: Tunç

Buluntu yeri: Bogazköy, K/10 açması

Kaynakça: R.M. Boehmer ve H.G. Guterbock (1987), Glyptic Aus Dem Stadtgebiet Von Boğazköy, Berlin, s.89 (Taf. XXXIV, 271 a-b)

Açıklama: Frig

19- İp delikli tutamaklı damga mühür **Lev. IX/1**

Boyutlar: Yükseklik 1.9cm; çap. 1.5 cm

Materyal: Koyu taş

Buluntu yeri: Bogazköy, P/27 plan karede bir bahçe içinden

Kaynakça: R.M. Boehmer ve H.G. Guterbock (1987), Glyptic Aus Dem Stadtgebiet Von Boğazköy, Berlin, s.89 (Taf. XXXIV, 272 a-b-c-d)

Açıklama: Frig

20- İp delikli tutamaklı damga mühür **Lev. IX/2**

Boyutlar: Yükseklik 2.0 cm; çap. 1.35-1.45cm

Materyal: Gri yeşil taş

Buluntu yeri: Emirler Kalesi'nden

Kaynakça: R.M. Boehmer ve H.G. Guterbock (1987), Glyptic Aus Dem Stadtgebiet Von Boğazköy, Berlin, s.87 (Taf. XXXIV, 273 a-b-c-d-e)

Açıklama: Frig

21- İp delikli tutamaklı damga mühür **Lev. X/1**

Boyutlar: Yükseklik 2.48cm; çap 1.32 cm

Materyal: Radiolarit

Buluntu yeri: Boğazköy, 1 nolu tapınağın yakınlarından

Kaynakça: R.M. Boehmer ve H.G. Guterbock (1987), Glyptic Aus Dem Stadtgebiet Von Boğazköy, Berlin, s.89 (Taf. XXXIV, 274 a-b-c-d)

Açıklama: Frig

22- İp delikli tutamaklı damga mühür **Lev. X/2**

Boyutlar: Yükseklik 2.28cm; çap 1.36-1.5 cm

Materyal: Yeşil yılan taşı

Buluntu yeri: Boğazköy, K-L/17 plan karesinden

Kaynakça: R.M. Boehmer ve H.G. Guterbock (1987), Glyptic Aus Dem Stadtgebiet Von Boğazköy, Berlin, s.89 (Taf. XXXIV, 275 a-b-c-d)

Açıklama: Frig

İp Delikli Kaidesiz Tutamaklı Mühürler (Kat. 23-28; Lev. XI-XIII)

23- İp delikli kaidesiz tutamaklı damga mühür **Lev. XI/1**

Boyutlar: Yükseklik 1.75cm; çap 1.75-2.0 cm

Materyal: Koyu gri, meyilli taş

Buluntu yeri: Boğazköy, J/20-I/4 plan kareleri 13 nolu ev, 15 nolu oda, Hitit evi dolgusundan ele geçmiştir

Kaynakça: R.M. Boehmer ve H.G. Guterbock (1987), Glyptic Aus Dem Stadtgebiet Von Boğazköy, Berlin, s.89 (Taf. XXXIV, 278 a-b-c-d)

Açıklama: Frig

24- İp delikli kaidesiz tutamaklı damga mühür **Lev. XI/2**

Boyutlar:-

Materyal: Serpantin

Buluntu yeri: Aulock koleksiyonu

Kaynakça: R.M. Boehmer ve H.G. Guterbock (1987), Glyptic Aus Dem Stadtgebiet Von Boğazköy, Berlin, s.88 (Abb. 70 a-b)

Açıklama: Frig

25- İp delikli kaidesiz tutamaklı damga mühür **Lev. XII/1**

Boyutlar:-

Materyal: Taş

Buluntu yeri: Kaman- Kalehöyük, II. Tabaka

Kaynakça: S.Omura (1994), "1993 Yılı Kaman- Kalehöyük Kazıları", 16. KST I, Ankara, s. 319 (Çizim 8/5),

Açıklama: Demir Çağ.

26- İp delikli kaidesiz tutamaklı damga mühür **Lev. XII/2**

Boyutlar:-

Materyal: Serpantin

Buluntu yeri: Satın alma ile, Brett koleksiyonu

Kaynakça: R.M. Boehmer ve H.G. Guterbock (1987), Glyptic Aus Dem Stadtgebiet Von Boğazköy, Berlin, s.88 (Abb. 69 a-b)

Açıklama: Frig

27- ip delikli kaidesiz tutamaklı damga mühür **Lev. XIII/1**

Boyutlar: Yükseklik 2.1 cm; taban 1.35x1.36 cm.

Materyal: Gri ve oldukça yumuşak bir taştan

Buluntu yeri: K/20 plan karesinde Boğazköy Aşağı Şehirden

Kaynak: R.M. Boehmer ve H.G. Guterbock (1987), Glyptic Aus Dem Stadtgebiet Von Boğazköy, Berlin, s.89 (Taff.XXXIV. resim 276)

Açıklama: MÖ. 8. yy.ın 3. çeyreği.

28- İp Delikli kaidesiz tutamaklı damga mühür **Lev. XIII/2**

Boyutlar: Baskının yüksekliği 2.7 cm; mühür 1.9 x 0. 1.75cm

Materyal: Kırçıllı alçı taşı

Buluntu yeri: Gordion, Sitadel Höyük, operation 25

Kaynakça: E.R.M. Dusinberre (2005), Gordion Seals and Sealings: Individuals and Society, Philadelphia, s. 50, (Cat. no:29. YHSF 94-181, fig. 39a-b)

Açıklama: Orta Frig'in son çeyreği, (MÖ 600-540).

TUTAMAKSIZ MÜHÜRLER (Kat. 29-37; Lev. XIV-XVIII)

İp Delikli Tutamaksız Mühürler (Kat. 29-34; Lev. XIV-XVII/I)

29- Basık konik formlu damga mühür **Lev. XIV/1**

Boyutlar: En büyük çap 3.1cm; yükseklik 2 cm

Materyal: Sert gri ve beyaz taş

Buluntu yeri: Gordion, T-E2 III. Tabaka dolgusundan

Kaynakça: E.R.M. Dusinberre (2005), Gordion Seals and Sealings: Individuals and Society, Philadelphia, ss. 48-49, (Cat. no:26. 7349 SS 201, fig. 36a-b)

Açıklama: Orta Frig (MÖ 800-540)

30- Düğme formlu damga mühür **Lev. XIV/2**

Boyutlar: Uzunluk: 1.8 cm, genişlik: 1.4 cm kal: 0.9 cm

Materyal: Renksiz parlak ve pürüzsüz yeşil serpantin ile daha sert siyah bir katkı maddesinden yapılmıştır.

Buluntu yeri: Gordion, Sitadel Höyük, M5E-S, kilerden (Buluntu durumu ile ilgili bilgiler eksiktir)

Kaynakça: E.R.M. Dusinberre (2005), Gordion Seals and Sealings: Individuals and Society, Philadelphia, ss. 43-44, (Cat. no:19. 7965 SS 219, fig. 29a-b)

K. Sams ve İ. Temizsoy, Gordion Müzesi Rehberi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, s. 76, resim 165

Açıklama: Orta Frig (MÖ 800-540).

31- Düğme formlu damga mühür **Lev. XV**

Boyutlar: Uzunluk 2.1; genişlik 1.75 cm; en büyük kalınlık 01.25 cm

Materyal: Kaya kristali

Buluntu yeri: Gordion, Sitadel Höyük WCW I, 9.Tabaka

Kaynakça: E.R.M. Dusinberre (2005), Gordion Seals and Sealings: Individuals and Society, Philadelphia, s. 48, (Cat. no:25. 9369 SS 240, fig. 35a-b)

Açıklama: Orta Frig (MÖ 800-700)

32- Düğme formlu, yazıtlı damga mühür **Lev. XVI/1**

Boyutlar:-

Materyal: Pişmiş toprak

Buluntu yeri: Şarhöyük, Şarhöyük, T 27 ve U 27 plankarelerinin birleştiği yer. Hitit katı ile Frig katı arasındaki dolgudan.

Kaynakça: A. M. Darga ve T. Sivas (2000), "Şarhöyük- Dorylaion 1999 Yılı Kazı Çalışmaları" 22. KST. II, TTK yayınları, İzmir, s.52 (resim 6)

C. Brixhe (2002), "Corpus Des Inscriptions Paleo-Phrygiennes- Inscriptions De Dorylaion" KADMOS, Band XLI, Berlin-New York, ss.10-11

Açıklama: Frig

33- Düğme formlu, yazıtlı damga mühür **Lev. XVI/2**

Boyutlar:-

Materyal: Pişmiş toprak

Buluntu yeri: Şarhöyük, R/6–8 plan karesinde açmanın doğusunda yüzeyden bulunmuştur.

Kaynakça: A. M. Darga (1993), "Şarhöyük- Dorylaion Kazıları (1989-1992)" 15. KST. I, TTK yayınları, Ankara, s. 488 (Resim 9 d-e)

C. Brixhe (2002), "Corpus Des Inscriptions Paleo-Phrygiennes- Inscriptions De Dorylaion" KADMOS, Band XLI, Berlin-New York, ss. 4-10

Açıklama: Frig

34- Yuvarlatılmış üçgen formlu, yazıtlı damga mühür **Lev. XVII/1**

Boyutlar: Yükseklik 1.95cm; çap 0.6cm

Materyal: Radiolarit

Buluntu yeri: Boğazköy, Büyükkale W/17 açması II. Tabaka'ya ait kale duvarının alt kenarından

Kaynakça: R.M. Boehmer ve H.G. Guterbock (1987), Glyptic Aus Dem Stadtgebiet Von Boğazköy, Berlin, s.89 (Taf. XXXIV, 277 a-b-c-d)

Açıklama: Frig

İp Deliksiz Tutamaksız Mühürler (Lev. 35-37; Lev. XVII/2- XVIII)

35- Konik formlu damga mühür **Lev. XVII/2**

Boyutlar: Uzunluk 4.1 cm, kalınlık 2.5 cm

Materyal: Taş

Buluntu yeri: Kastamonu Kınık, 4-9/ P-V plankare, 5/ S buluntu karesi, yanmış ağaç kalıntıları altı, III. Tabaka, Demir Çağ yerleşimi

Kaynakça: A. Çınaroğlu ve E. Genç (2003), "Kastamonu Kınık 2002 Yılı Kazısı", XXV. KST I, Ankara, s.358 (Çizim 10 a)

Açıklama: Demir Çağ

36- Yatay oluk bezekli damga mühür **Lev. XVIII/1**

Boyutlar: Yükseklik 1 cm; çap 1.2 cm

Materyal: Beyaz damarlı parlak gri taş.

Buluntu yeri: Gordion, Sitadel Höyük, güneydoğu açmasından, Helenistik dönem yapısının duvarı yakınından

Kaynakça: E.R.M. Dusinberre (2005), Gordion Seals and Sealings: Individuals and Society, Philadelphia, ss. 47-48, (Cat. no:24. 596 SS 33, fig. 34a-b)

Açıklama: Orta Frig (MÖ 800-700)

37- Mercek formlu damga mühür **Lev. XVIII/2**

Boyutlar: Çap 2.8 cm; korunmş en büyük yükseklik 1.35 cm

Materyal: Pişmiş toprak

Buluntu yeri: Gordion, Sitadel Höyük RR alanı

Kaynakça: E.R.M. Dusinberre (2005), Gordion Seals and Sealings: Individuals and Society, Philadelphia, s. 50, (Cat. no:30. 596 SS 33 , fig. 40a-b)

Açıklama: Orta Frig (MÖ 800-540)

FRİG MÜHÜR BASKILARI (Kat. 38-40; Lev. XIX)

38- Mühür Baskısı **Lev. XIX/1**

Boyutlar: Maksimum çap 1.17; Baskının uzunluğu 2 cm; Baskının genişliği 1.4 cm

Materyal: (Pişmiş toprak kap üzerine basılmıştır)

Buluntu yeri: Gordion, Sitadel Höyük, NC açması IVa tabakası, Megaron 12'nin altından

Kaynakça: E.R.M. Dusinberre (2005), Gordion Seals and Sealings: Individuals and Society, Philadelphia, ss. 42-43, (Cat. no:18. 572 SS 31, fig. 28)

Açıklama: Erken Frig (MÖ 950-800)/ Tahrip tabakası (?)

39- Mühür baskısı **Lev. XIX/2**

Boyutlar: Yükseklik 7.8 cm; genişlik 7.7 cm

Materyal: Kil bir parça üzerine basılmıştır.

Buluntu yeri: Gordion, Tümülüs D'den

Kaynakça: E.R.M. Dusinberre (2005), Gordion Seals and Sealings: Individuals and Society, Philadelphia, ss. 50-51, (Cat. no:31. 894 SS 42, fig. 41).

Açıklama: Orta Frig (MÖ 800-540)

40- Mühür baskısı **Lev. XIX/3**

Boyutlar: Maximum çap 10.5 cm

Materyal: Siyah renkli cilalı bir kabın parçasında damgalanmıştır

Buluntu yeri: Gordion, Sitadel Höyük MW-2, çöplükten

Kaynakça: E.R.M. Dusinberre (2005), Gordion Seals and Sealings: Individuals and Society, Philadelphia, s.51, (Cat. no:32. 8362 SS 224, fig. 42)

Açıklama: Orta Frig (MÖ 800-540) veya geç Frig.

EKLER

HARİTALAR

HARİTA 1 Kral Midas Dönemi Frigya Bölgesi



(Voigt, 2006)

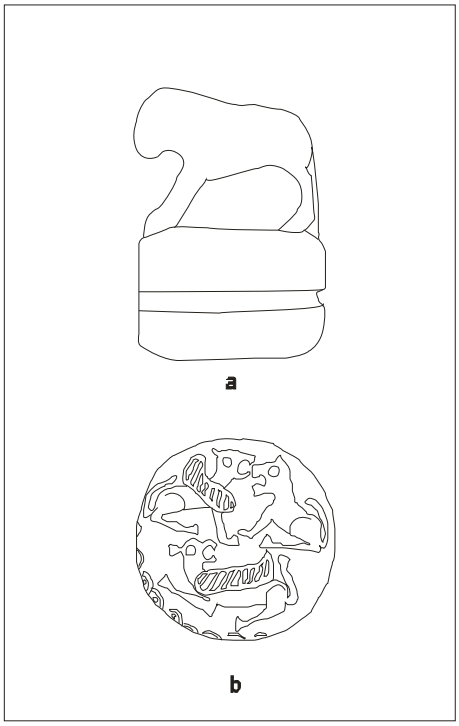
HARİTA 2: Frig Mühürlerinin Bulunduğu Merkezler



(B. Yıldız)

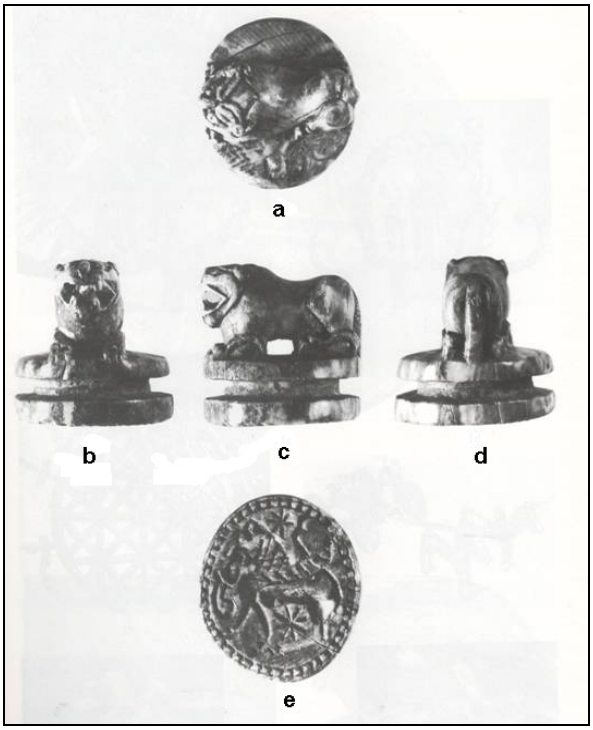
LEVHALAR

LEV. I



(Dusinberre 2005: fig. 30; B. Yıldız)

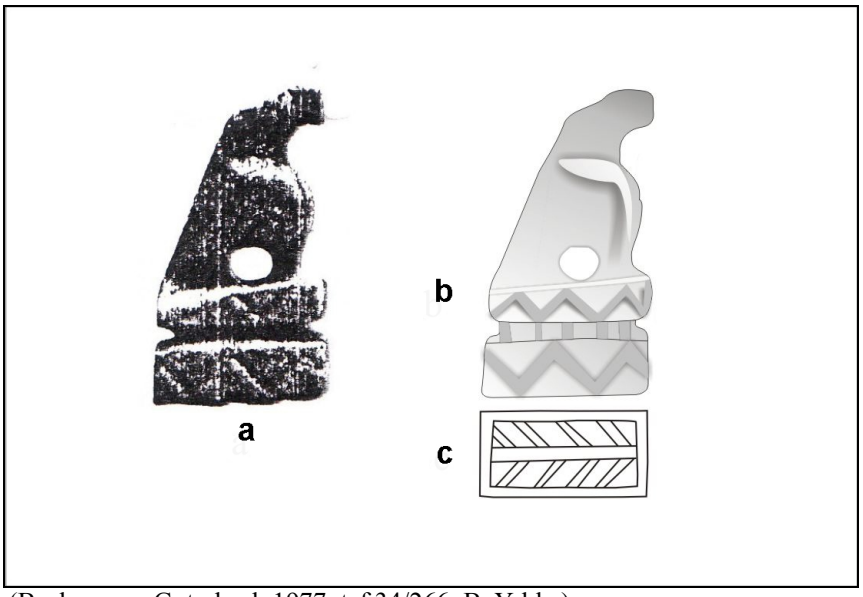
1



(Omura 1993b: Pl 77)

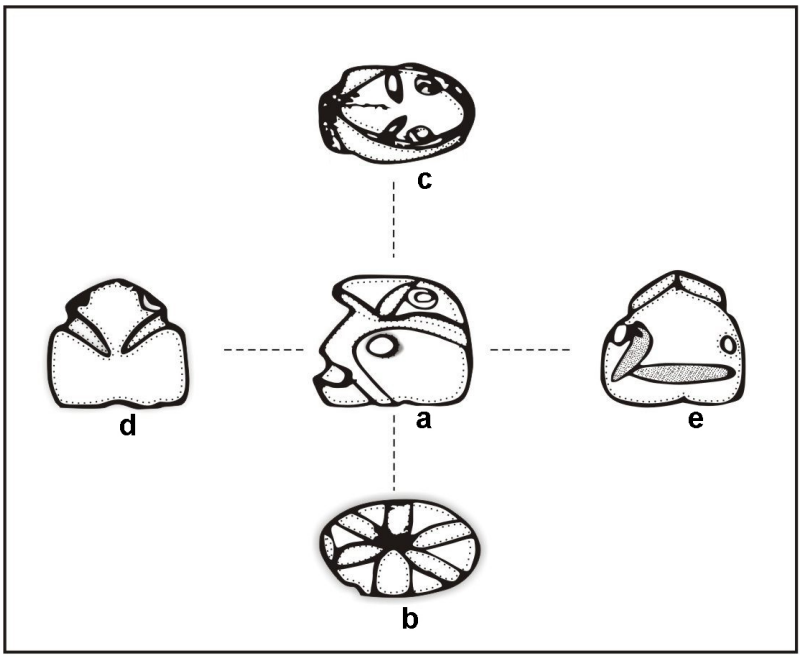
2

LEV. II



(Boehmer ve Guterbock 1977: taf.34/266; B. Yıldız)

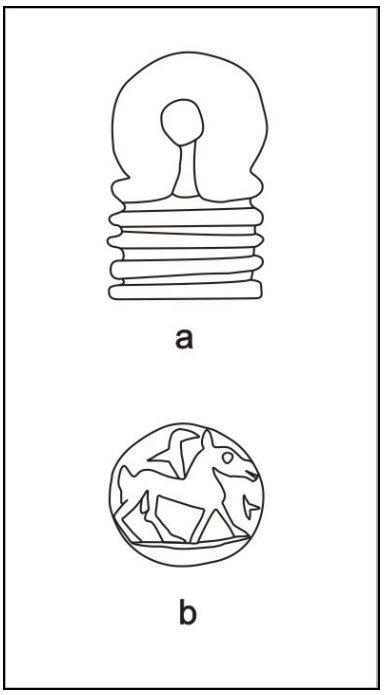
1



(Omura 1995: res. 8/15)

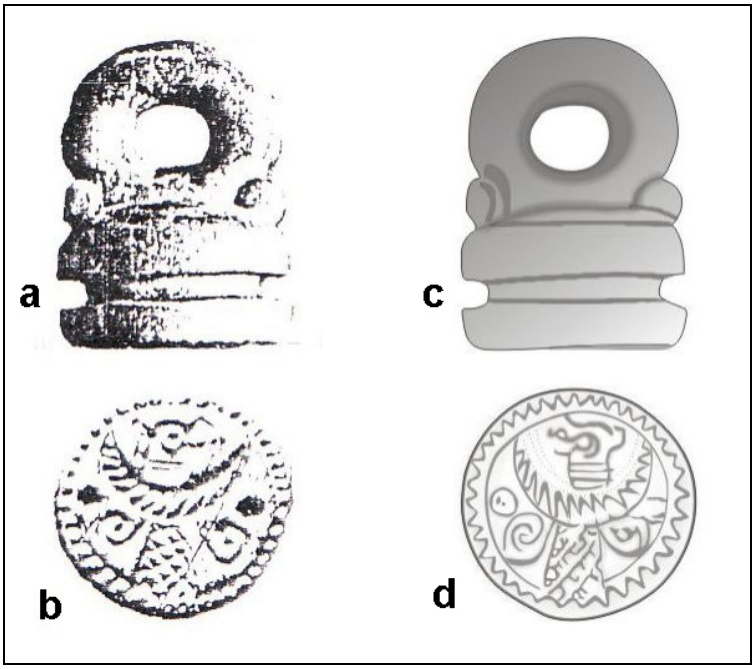
2

LEV. III



(Dusinberre 2005: fig. 31;B. Yıldız)

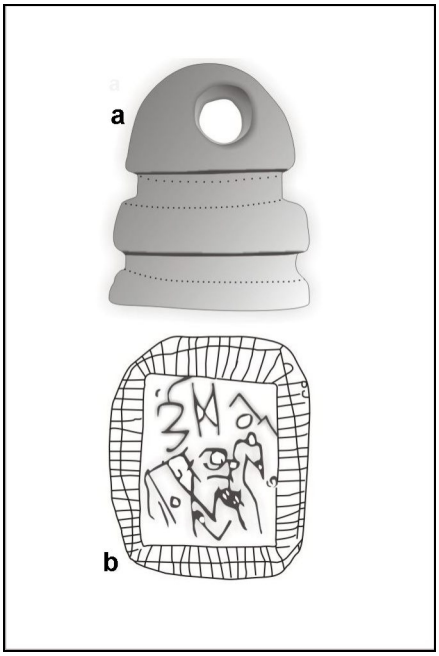
1



(Fot. Boehmer ve Guterbock, 1977: taf.34/267- Çiz. B. Yıldız)

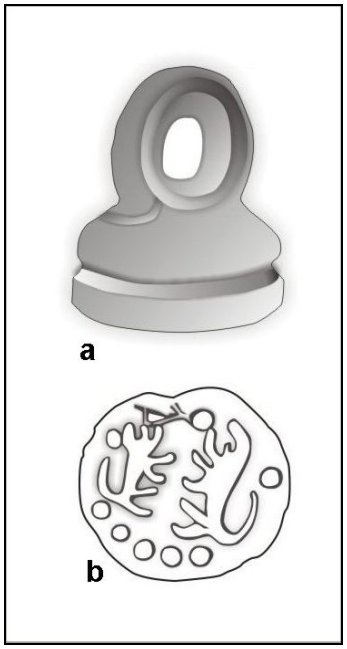
2

LEV. IV



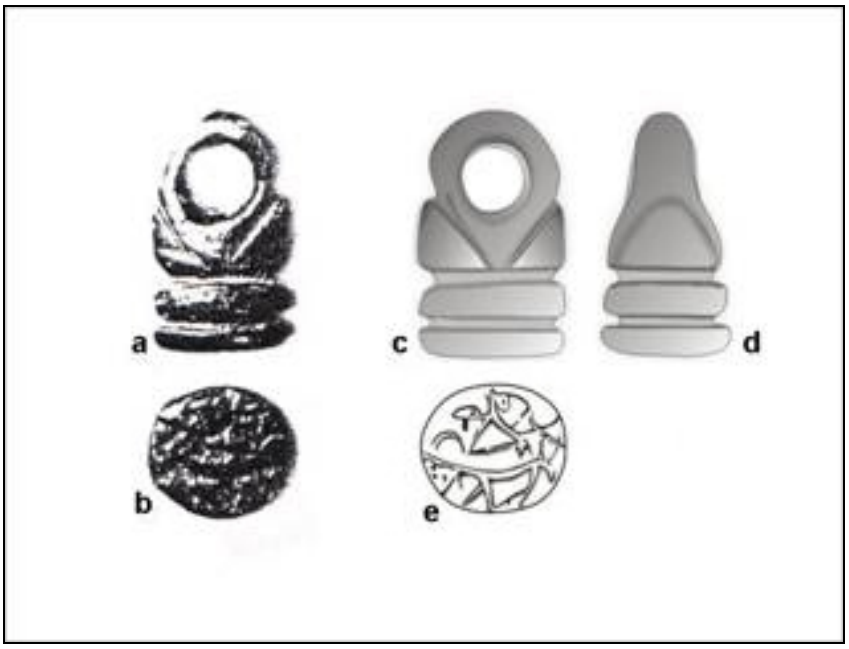
(Boehmer ve Guterbock 1977: Abb 59; B. Yıldız)

1



(Boehmer ve Guterbock 1977: Abb 61; B. Yıldız)

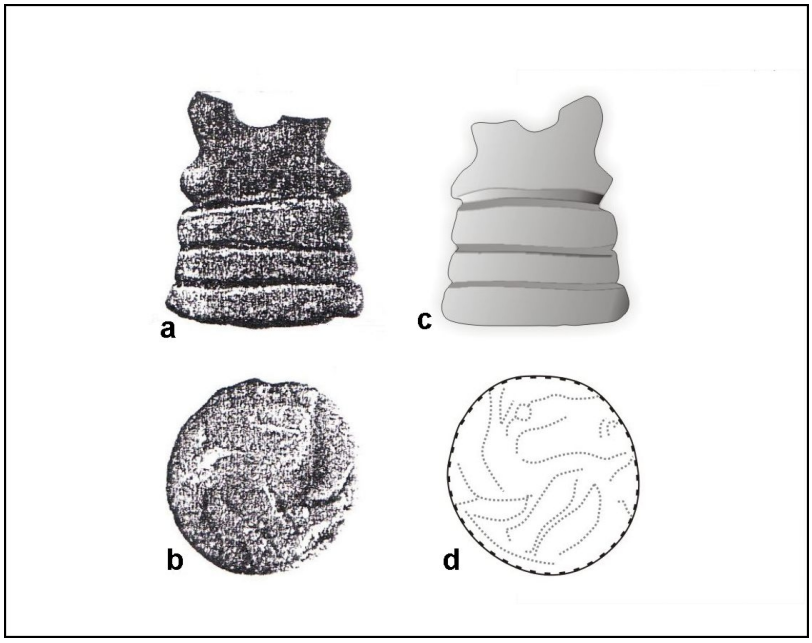
2



(Fot. Boehmer ve Guterbock 1977: taf.34/269- Çiz. B. Yıldız)

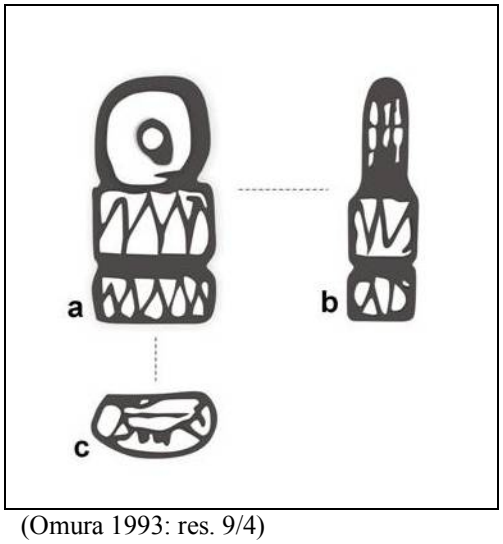
3

LEV. V



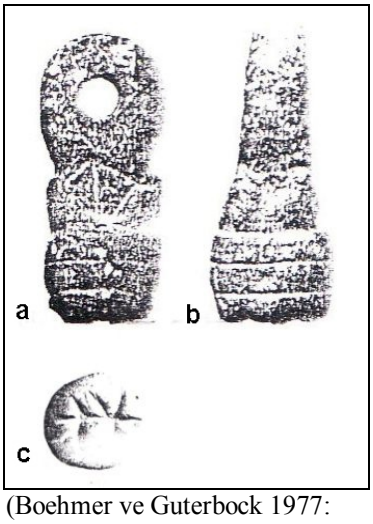
(Fot. Boehmer ve Guterbock 1977: taf.34/268- Çiz. B. Yıldız)

1



(Omura 1993: res. 9/4)

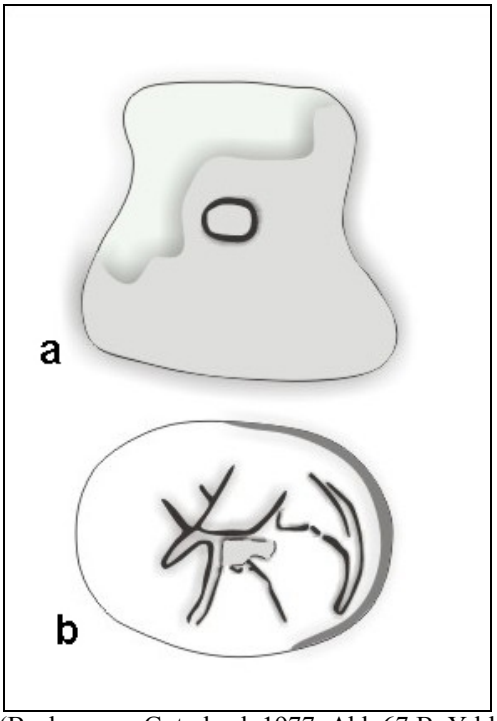
2



(Boehmer ve Guterbock 1977: taf.34/270)

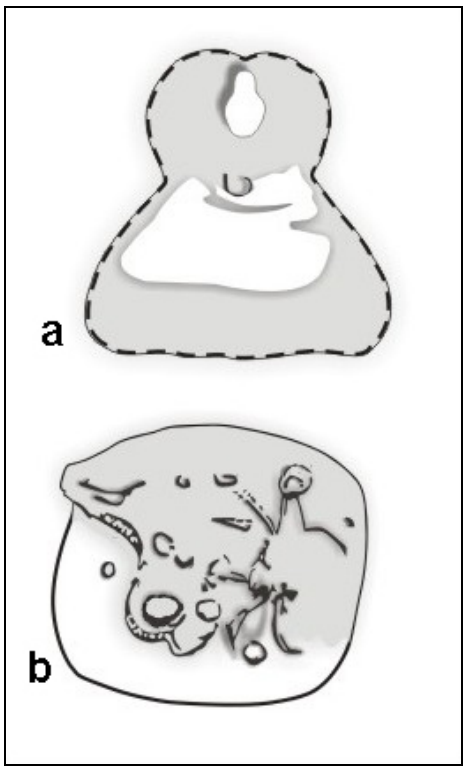
3

LEV. VI



(Boehmer ve Guterbock 1977: Abb 67;B. Yıldız)

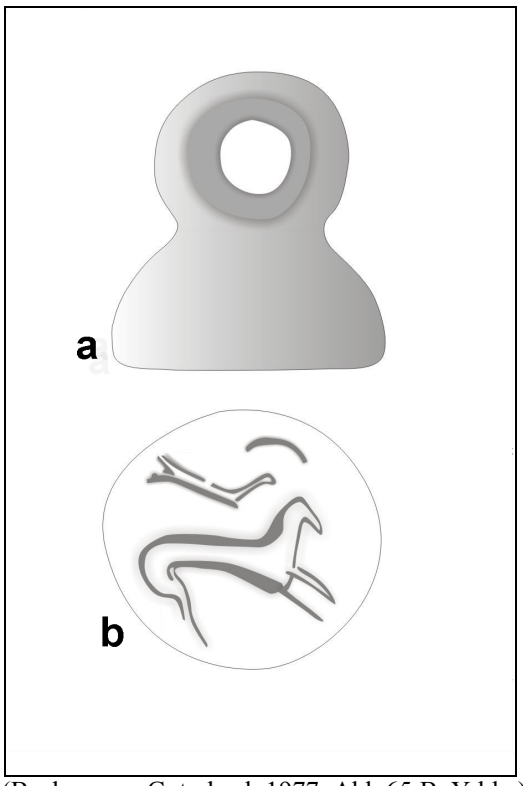
1



(Boehmer ve Guterbock 1977: Abb 66;B. Yıldız)

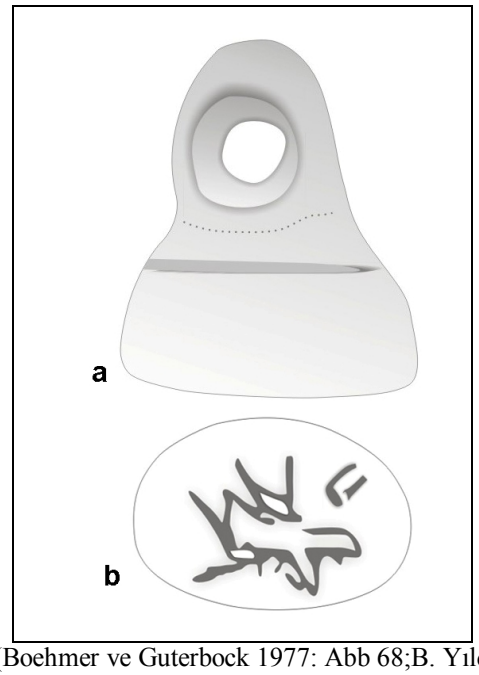
2

LEV. VII



(Boehmer ve Guterbock 1977: Abb 65;B. Yıldız)

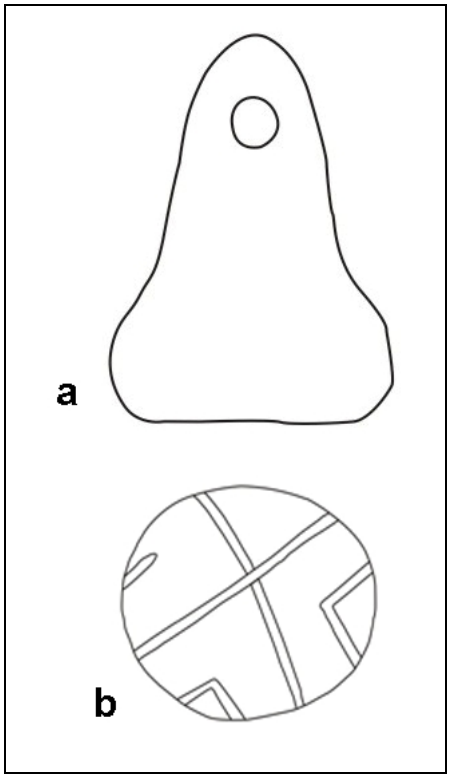
1



(Boehmer ve Guterbock 1977: Abb 68;B. Yıldız)

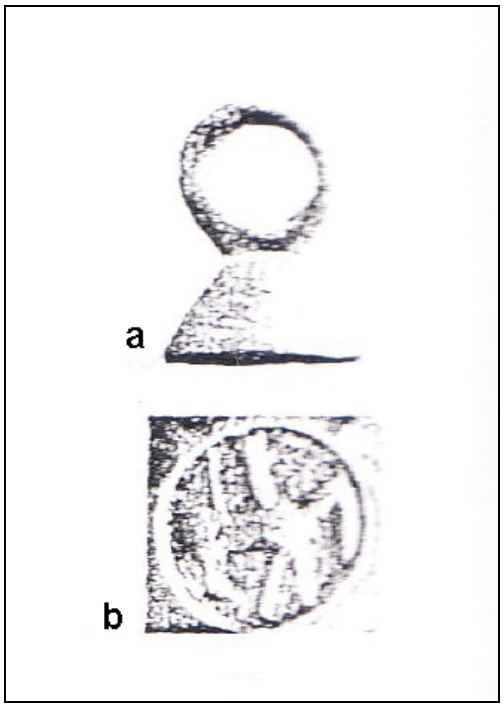
2

LEV. VIII



(Dusinberre 2005: fig. 38)

1



(Boehmer ve Guterbock 1977: taf.34/271)

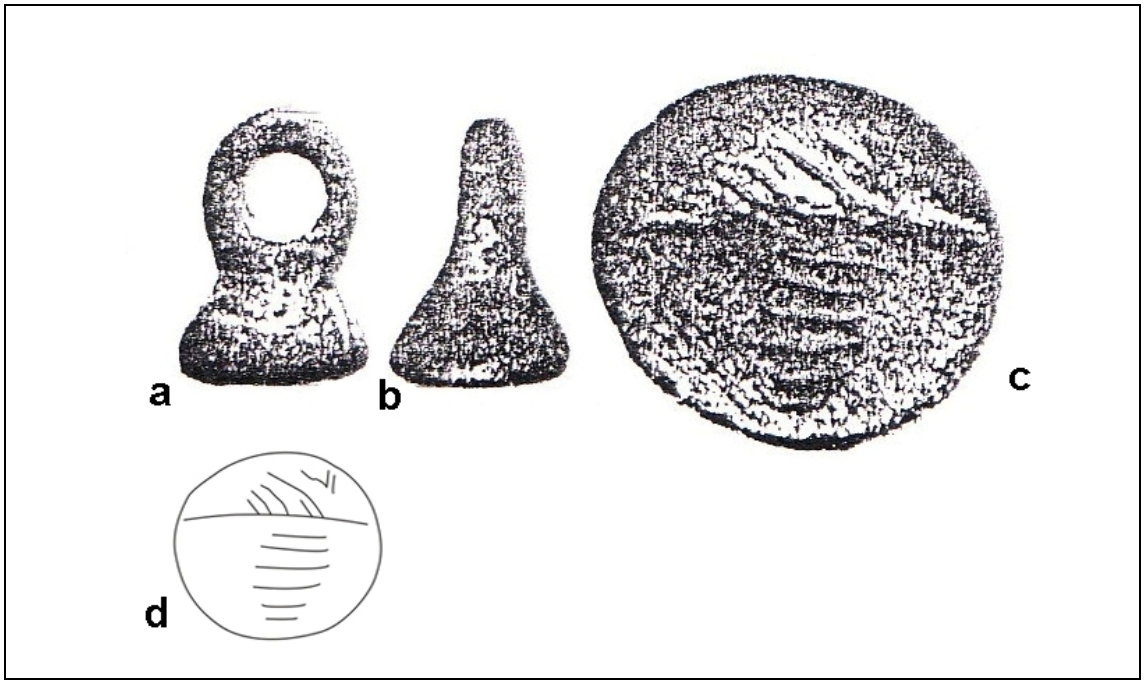
2

LEV. IX



(Fot. Boehmer ve Guterbock 1977: taf.34/272- Çiz. B. Yıldız)

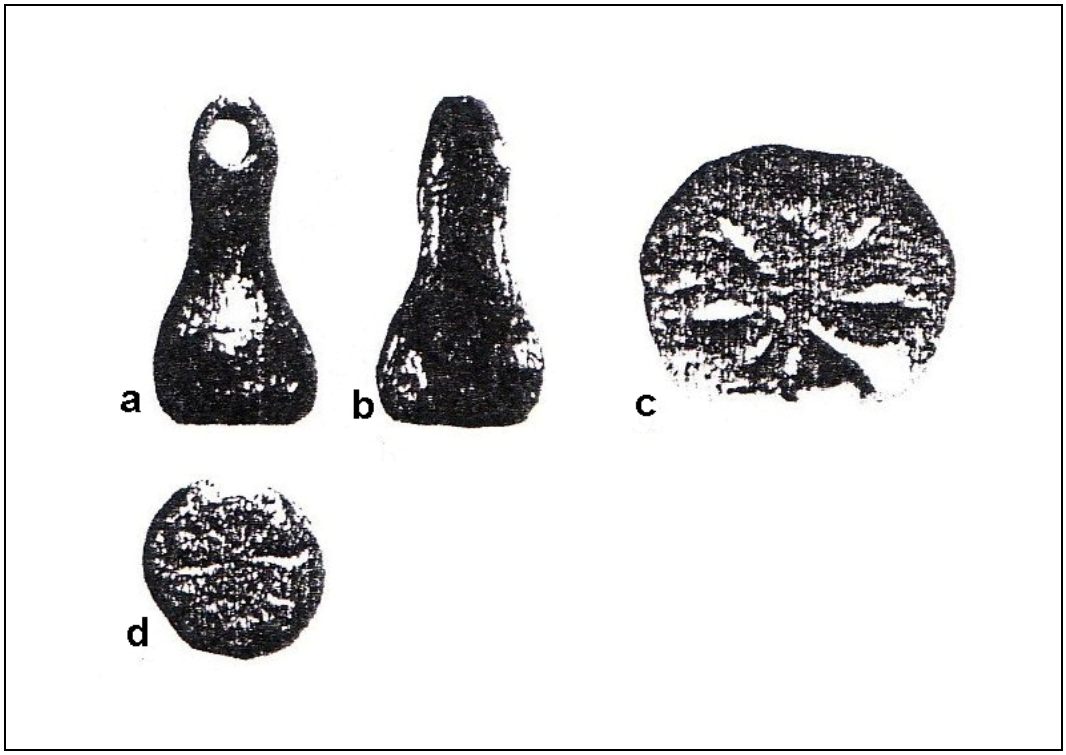
1



(Boehmer ve Guterbock 1977: taf.34/273)

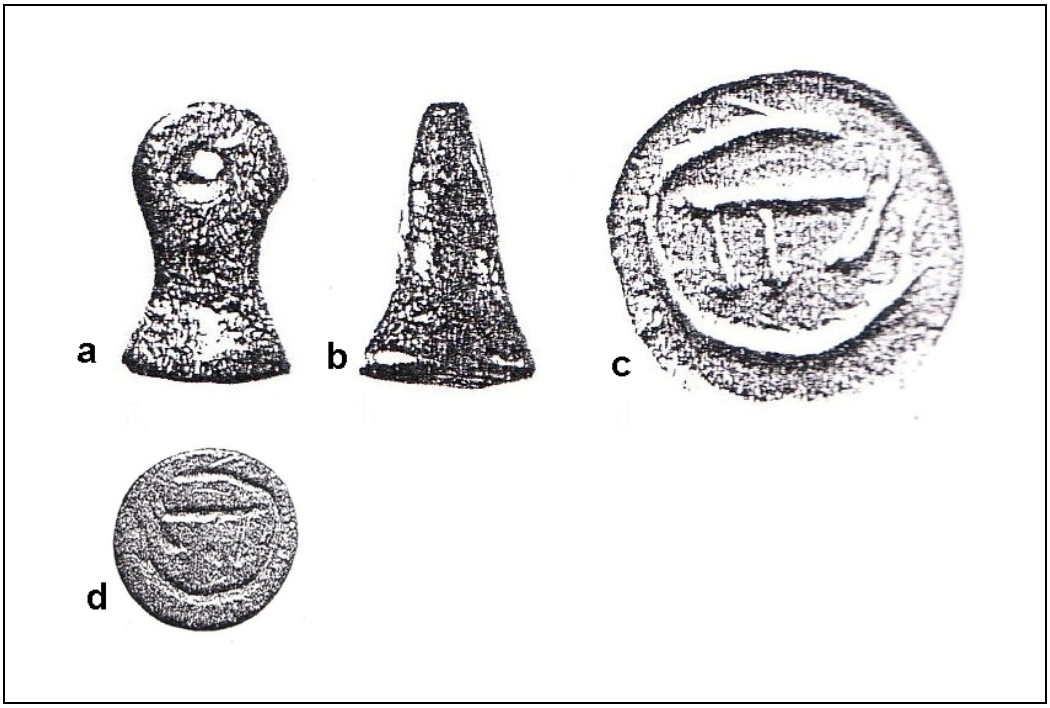
2

LEV. X



(Boehmer ve Guterbock, 1977: taf.34/274)

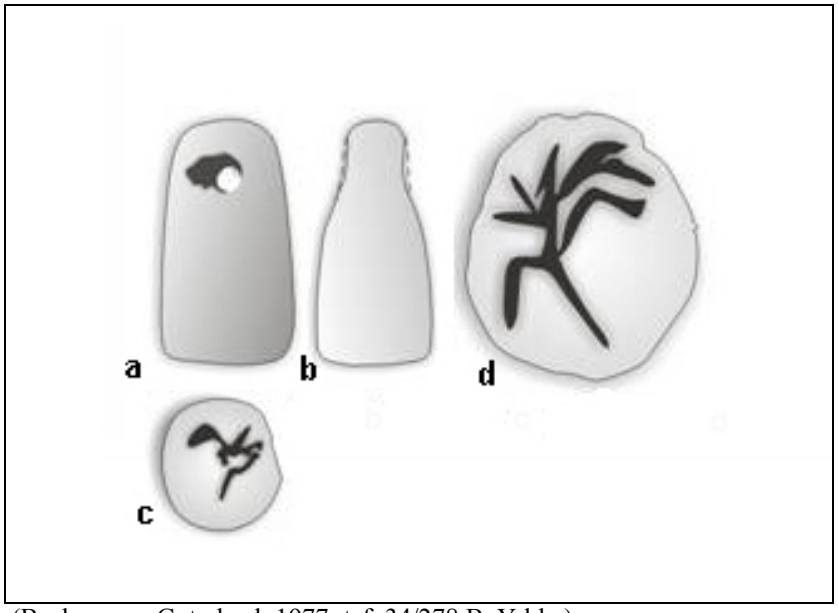
1



(Boehmer ve Guterbock, 1977: taf.34/275)

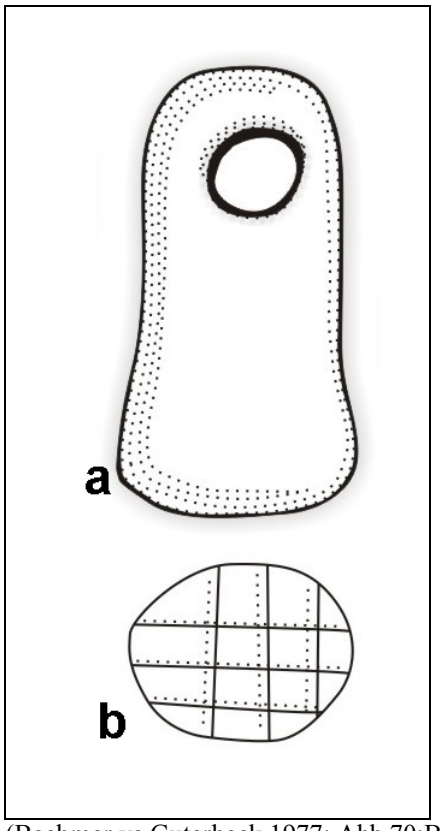
2

LEV. XI



(Boehmer ve Guterbock 1977: taf. 34/278;B. Yıldız)

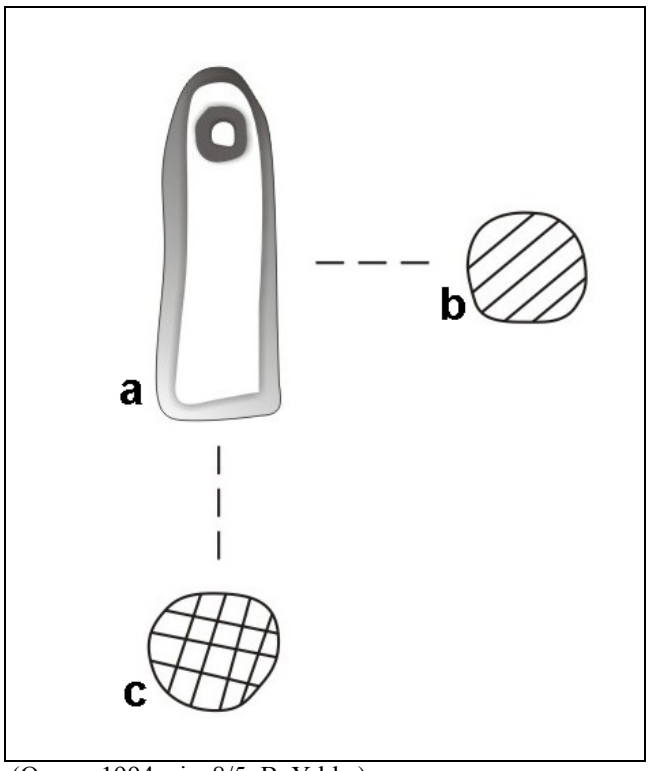
1



(Boehmer ve Guterbock 1977: Abb 70;B. Yıldız)

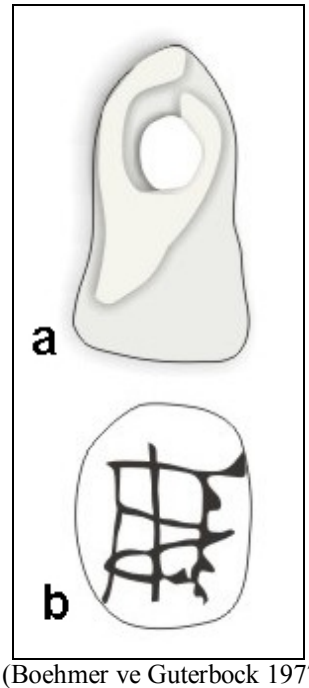
2

LEV. XII



(Omura 1994: çiz. 8/5; B. Yıldız)

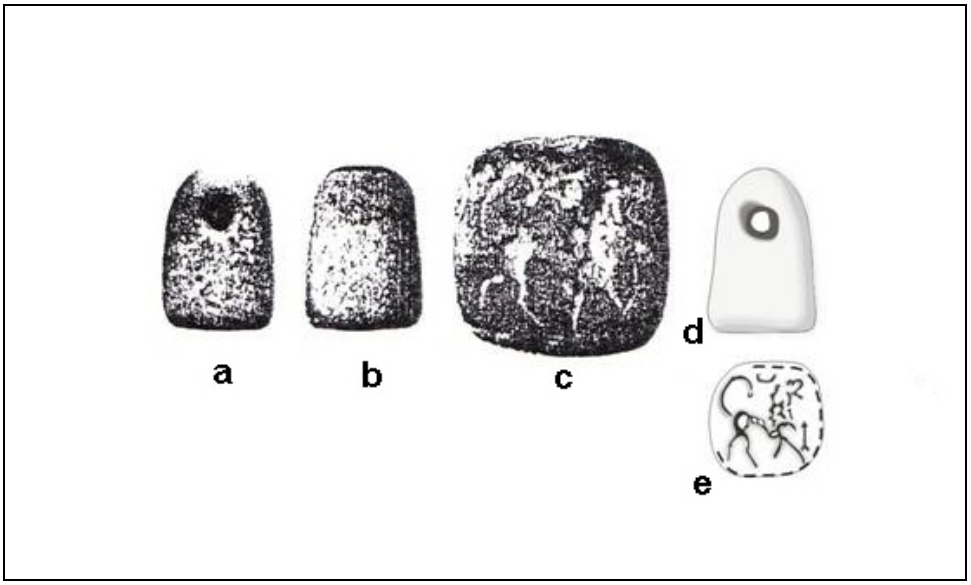
1



(Boehmer ve Guterbock 1977: Abb 69;B. Yıldız)

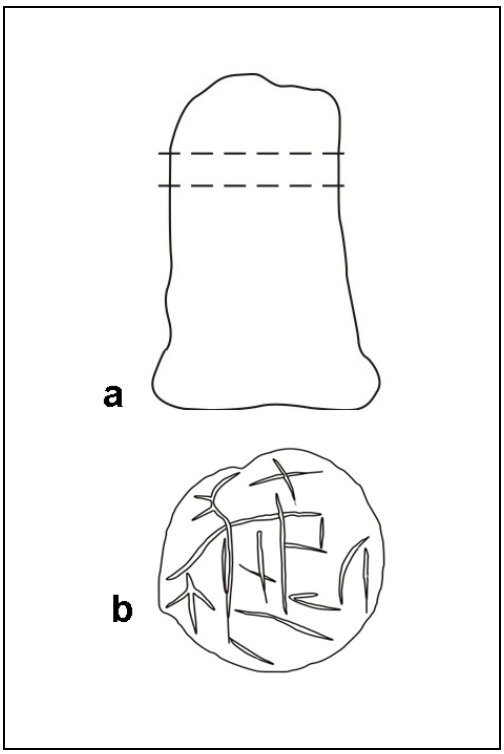
2

LEV. XIII



(Fot. Boehmer ve Guterbock, 1977: taf.34/276)- Çiz. B. Yıldız)

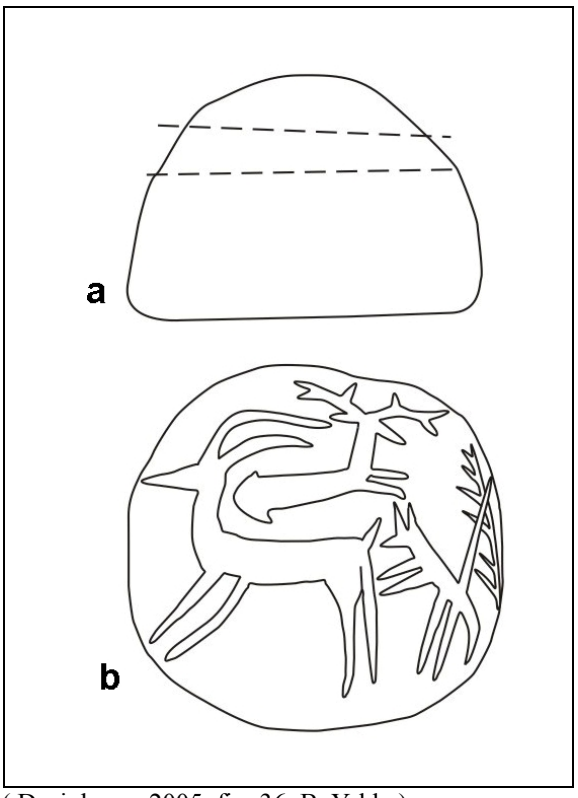
1



(Dusinberre 2005: fig. 39)

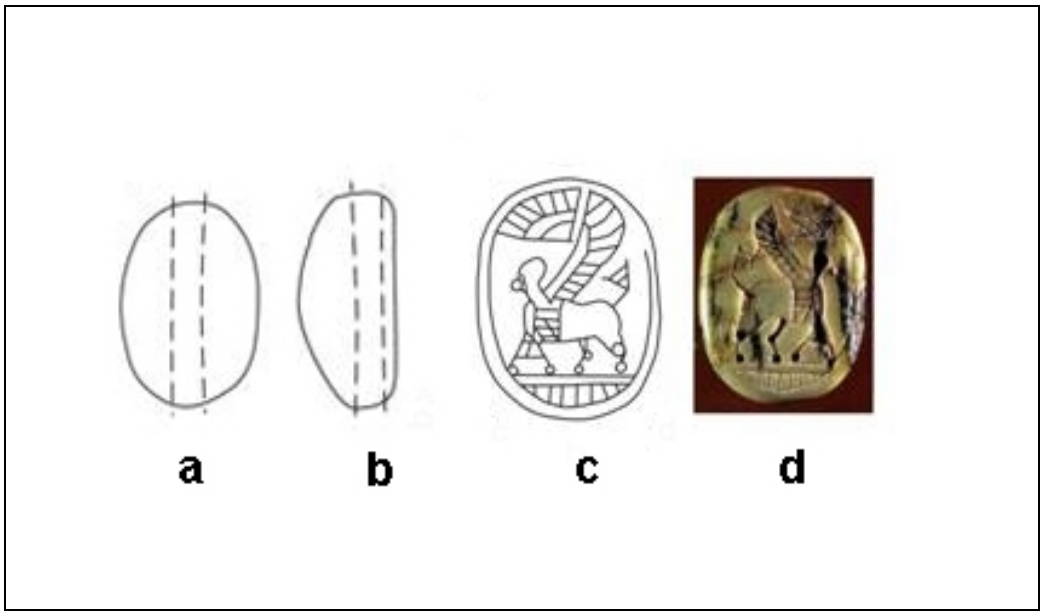
2

LEV. XIV



(Dusinberre, 2005: fig. 36; B. Yıldız)

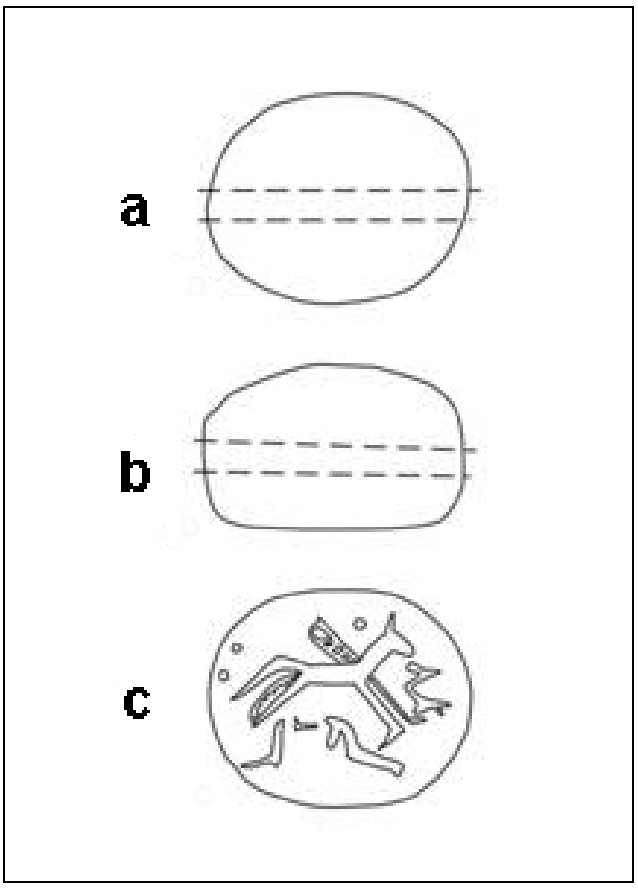
1



(Fot. Sams ve Temizsoy: res. 165- Çiz. Dusinberre 2005: fig. 29; B. Yıldız)

2

LEV. XV



(Dusinberre 2005: fig. 35; B. Yıldız)

LEV. XVI



(Sivas 2008: s. 226)

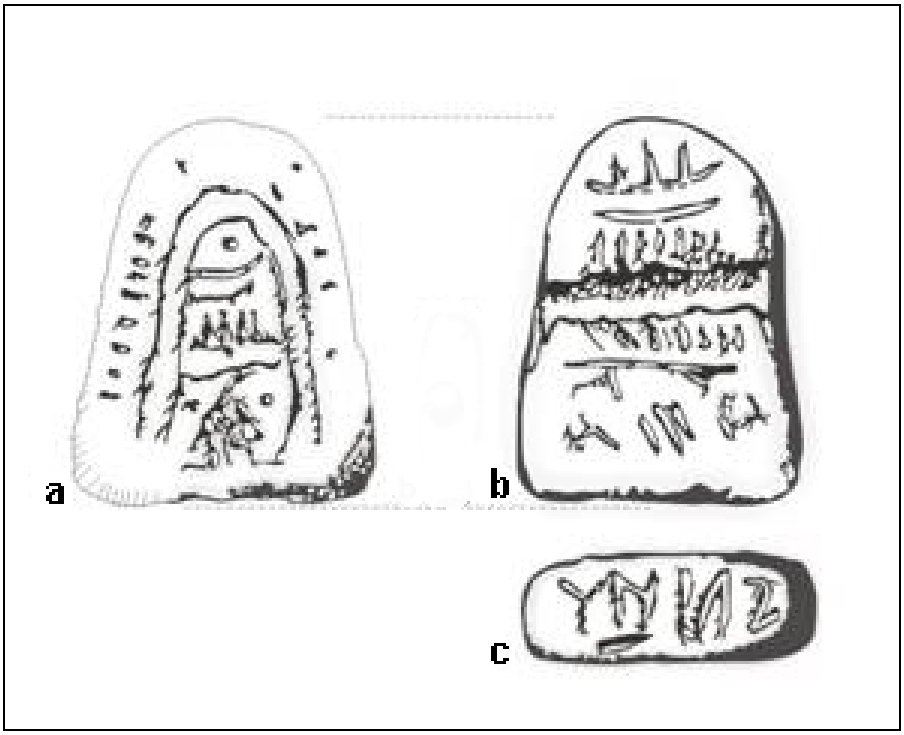
1



(Sivas 2008: s. 226)

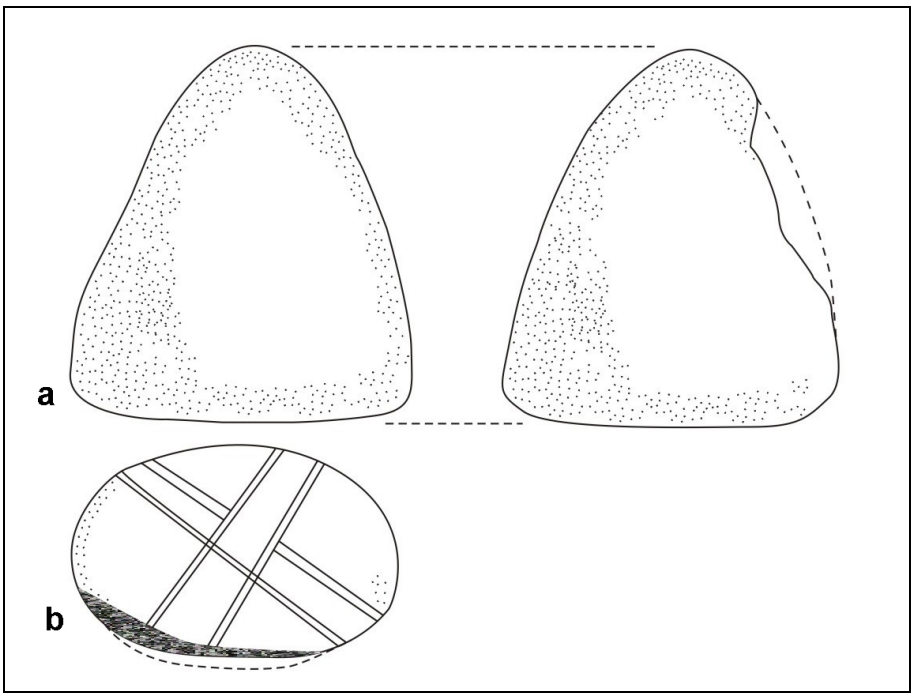
2

LEV. XVII



(Boehmer ve Guterbock 1977: Taf.34/277;B. Yıldız)

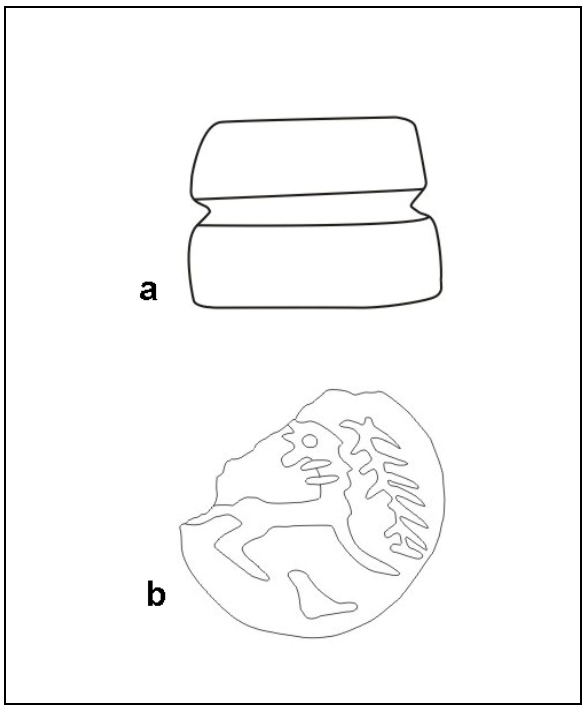
1



(Çınaroğlu veGenç 2003: çiz. 10a; B. Yıldız)

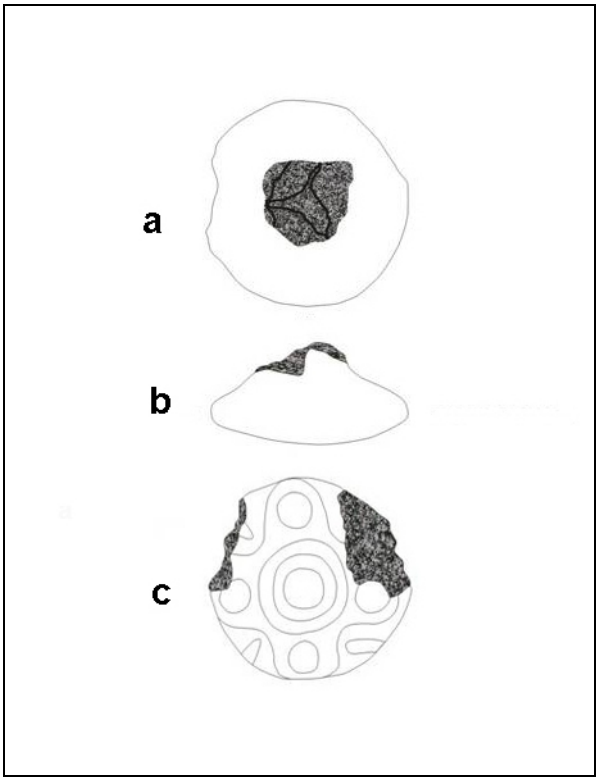
2

LEV. XVIII



(Dusinberre 2005: fig. 34; B. Yıldız)

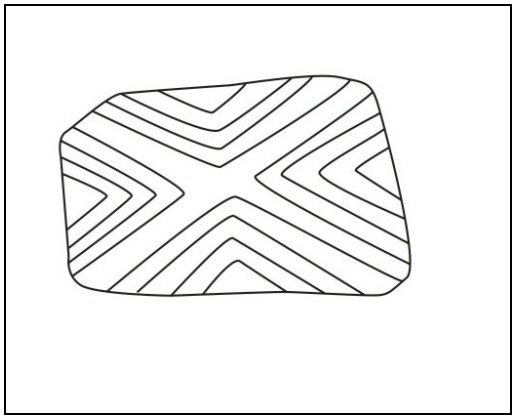
1



(Dusinberre 2005: fig. 40; B. Yıldız)

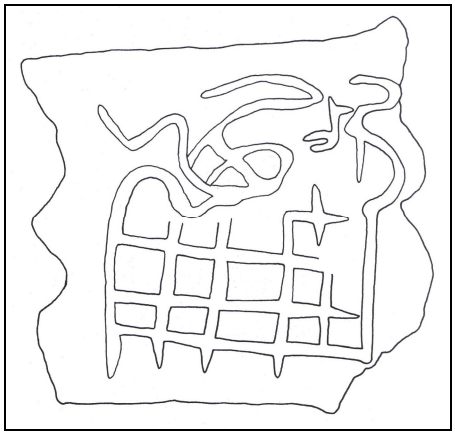
2

LEV. XIX



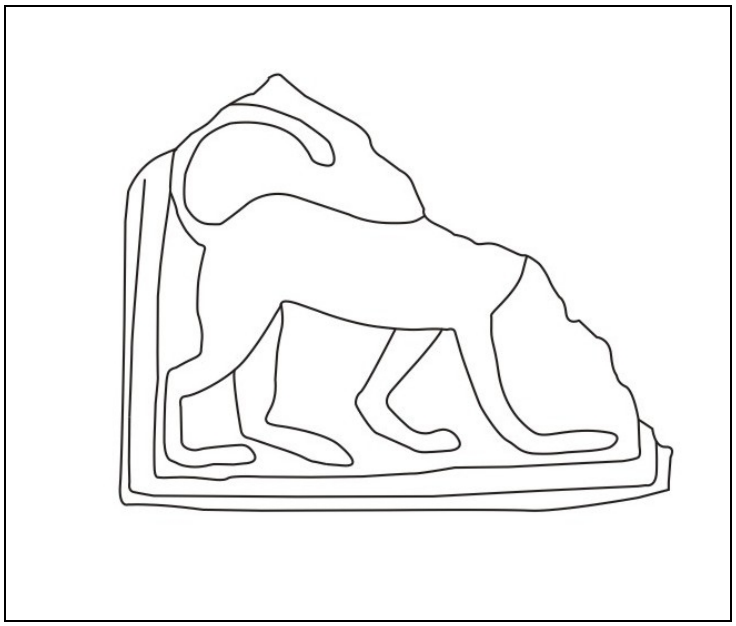
(Dusinberre, 2005: fig.28)

1



(Dusinberre, 2005: fig.41)

2

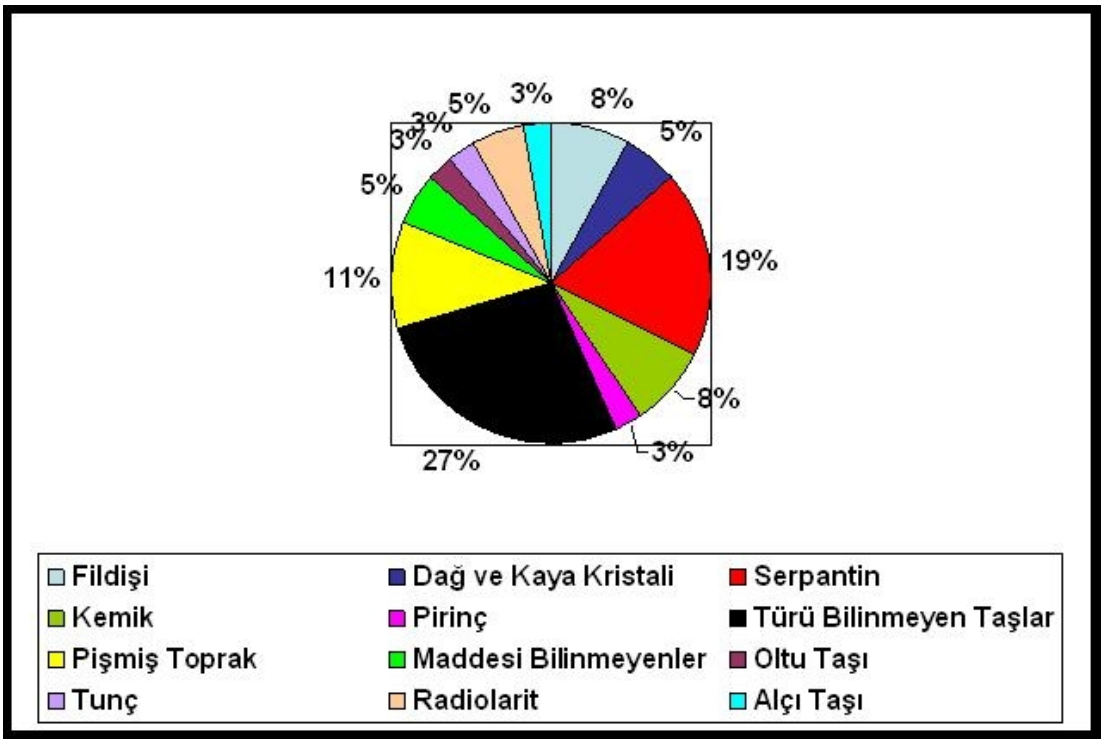


(Dusinberre, 2005: fig.42)

3

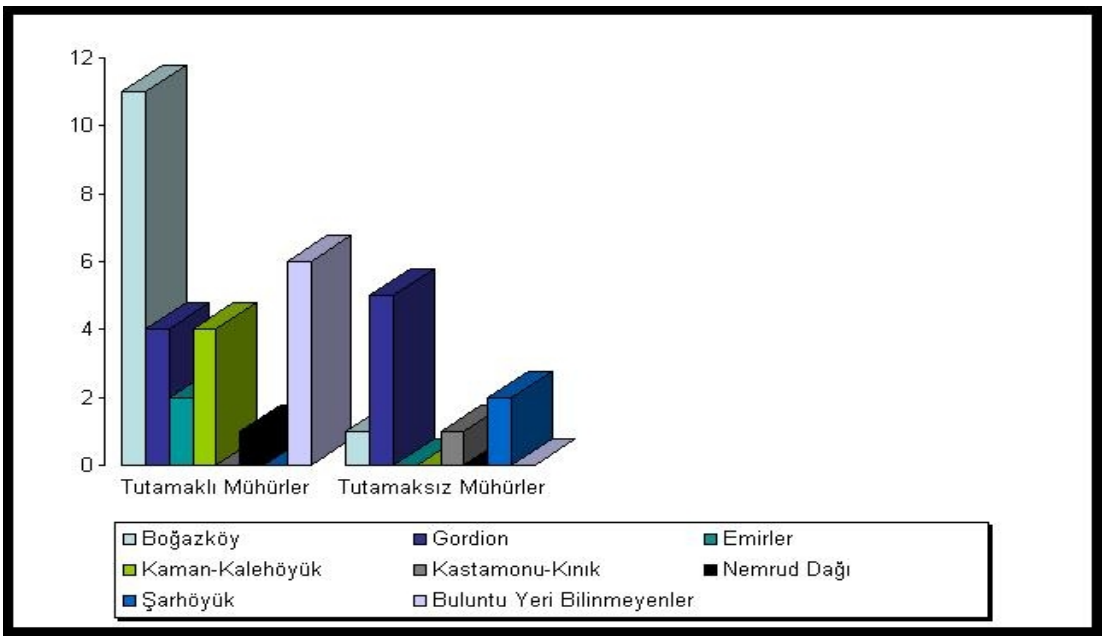
GRAFİKLER

Grafik 1 Mühür Malzemelerinin Yüzdelik Dağılımı



(B. Yıldız)

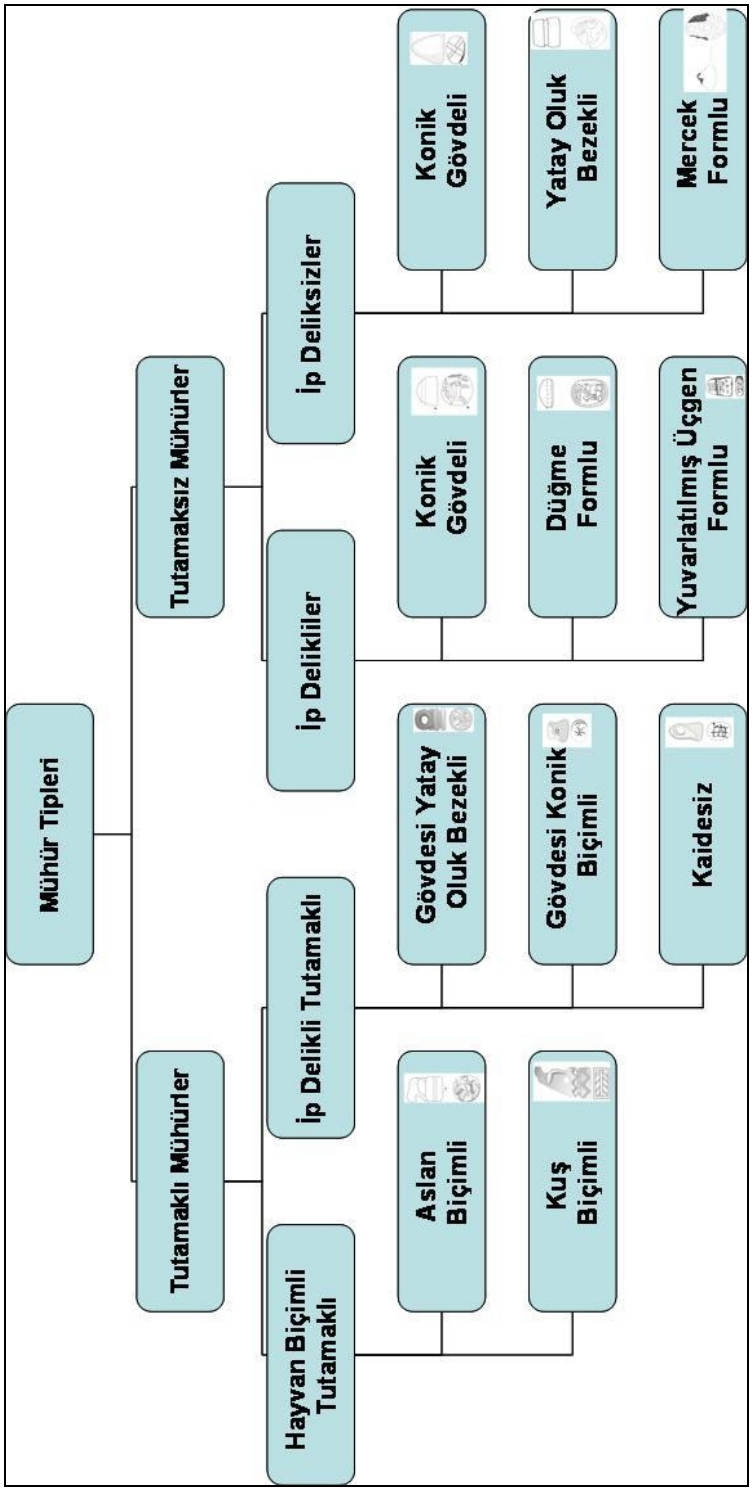
Grafik 2 Merkezlere Göre Frig Mühür Tiplerinin Oranı



(B. Yıldız)

TABLOLAR

Tablo 1: Frig Mühür Tipleri



(B. Yıldız)

Tablo 2 Merkezlere Göre Frig Mühür Tipleri ve Sayıları

MERKEZLER	Tutamaklı Mühürler					Tutamaksız Mühürler						Toplam
	Hayvan Biçimli		İp Delikli			İp Delikli			İp Deliksiz			
	Aslan Biçimli	Kuş Biçimli	Gövdesi Yatay Oluk Bezekli	Gövdesi Konik Biçimli	Kaidesiz	Konik Gövdeli	Düğme Formlu	Yuvarlatılmış Üçgen Formlu	Konik Gövdeli	Yatay Oluk Bezekli	Mercek Formlu	
Boğazköy		1	3	4	2			1				11
Emirler			1	1								2
Gordion	1		1	1	1	1	2			1	1	9
Kaman-Kalehöyük	1	1	1		1							4
Kastamonu-Kınık									1			1
Nemrud Dağı			1									1
Şarhöyük							2					2
Buluntu Yeri Belli Olmayanlar			1	4	2							7
Toplam	2	2	8	10	6	1	4	1	1	1	1	37

(B. Yıldız)

Tablo 3: Tarihlere Göre Frig Mühür Tipleri ve Sayıları

	Tutamaklı Mühürler					Tutamaksız Mühürler					
	Hayvan Biçimli		İp Delikli			İp Delikli			İp Deliksiz		
TARİH	Aslan Biçimli	Kuş Biçimli	Gövdesi Yatay Oluk Bezekli	Gövdesi Konik Biçimli	Kaidesiz	Konik Gövdeli	Düğme Formlu	Yuvarlatılmış Üçgen Formlu	Konik Gövdeli	Yatay Oluk Bezekli	Mercek Formlu
Frig	1	1	4	9	4		1	1	1		
Orta Frig	1	1	4	1	2	1	3			1	1

(B. Yıldız)

KAYNAKÇA

ABAY, E. (2001), "Seals and Sealings", **Ayanis I, Ten Years Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998, Documenta Asiana IV**, Altan Çilingiroğlu ve Mirjo Salvini (ed), Roma, ss. 321-353.

AKURGAL, E. (1955), **Phrygische Kunst**, Ankara.

_____ (2002), **Anadolu Kültür Tarihi**, TÜBİTAK, Ankara.

ALP, S. (1994), **Konya Civarında Karahöyük Kazılarında Bulunan Silindir ve Damga Mühürleri**, TTK Yayınları, Ankara.

BARNETT, R. D. (1963), "The Cemetery at Iğdır" **Anatolian Studies XIII**, Ankara, ss. 187-192.

_____ (1967) , "Phrygia and People of Anatolia in the Iron Age" **CAH** vol II., ss. 417-442.

BELLİ, O. (1981), "Urartular'da Hayat Ağacı İnancı", **ANAR VIII**, İstanbul, ss. 237-247.

_____ (2004), "Urartu Mühürcülüğü", **Urartu: Savaş ve Estetik**, Filiz Özden (ed), YKY, İstanbul, ss. 144-154.

BERAN, T. (1963), "Eine Kultstatte Phrygischer Zeit in Boğazköy", **MDOG** 94, Berlin, ss. 33-52.

_____(1967), **Die Hethitische Glyptik Von Boğazköy**, 1. Teil, Berlin.

BİLGEN, A. N. (2006), "Çavlum Orta Tunç Çağı Nekropolü'nde Ele Geçen Lületaşı Mühür", **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi/ Electronic Journal of Social Sciences** www.e-sosder.com, sayı 16, ss. 17-21.

BITTEL, K. ve NAUMANN, R. (1952), **Boğazköy-Hattuşa: Ergebnisse des Ausgrabungen 1031-1939, WVDOG 63,** Berlin.

_____ (1953), "Vorlaufiger Bericht über die Ausgrabungen in Boğazköy im Jahra 1952", **MDOG 86**, ss. 1-37.

BLACK, J.ve GREEN, A. (2003), **Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü**, Tanrılar İfritler Semboller, Aram Yayıncılık, İstanbul.

BRIXHE, C. (2002), "Corpus Des Inscriptions Paleo-Phrygiennes- Inscriptions De Dorylaion" **KADMOS**, Band XLI, Berlin-New York, ss.1-24.

_____(2008), "Frigler ve Frig Dili", **Friglerin Gizemli Uygarlığı**, Hakan ve Taciser Sivas (ed), YKY, İstanbul, ss. 149-161.

BOARDMAN, J (1990), "The Lyre Player Group of Seals. An Encore." **Archaologischer Anzeiger**, Berlin, ss. 1-17.

_____ (2000), **Persia and The West An Archaeological Investigation of the Genesis of Achaemenid Art**, London.

BOEHMER, R.M (1977),"Siegel Phrygischer Zeit**"**, **ZAVA 67**,**1**, Berlin, ss. 78-84.

BOEHMER, R.M.ve GUTERBOCK, H.G. (1987), **Glyptic Aus Dem Stadtgebiet Von Boğazköy**, Berlin.

ÇINAROĞLU, A. ve GENÇ, E. (2003), "Kastamonu Kınık 2002 Yılı Kazısı" **25. KST I.**, TTK Yayınları, Ankara**,** ss.355-366 **.**

DARGA, M.(1992), **Hitit Sanatı**, Akbank Kültür ve Sanat Yayınları, İstanbul.

_____(1993), "Şarhöyük-Dorylaion Kazıları 1989-1992" **15. KST I**, TTK Yayınları, Ankara, ss. 481-501.

DARGA, M. ve SİVAS, T. (2000), "Şarhöyük-Dorylaion 1999 Yılı Kazı Çalışmaları", **22. KST II**, TTK Yayınları, Ankara, ss. 51- 62.

DİNÇER, N. (1943), "Anadolu Damga Mühürleri", **A.Ü.D.T.C. Fakültesi Dergisi** II/ 4, Ankara, ss.73- 81.

DİNÇOL, A.ve DİNÇOL, B. (2002a), "Büyükler, Prensler, Beyler Mühürleri Işığında İmparatorluk Yönetiminin Zirvesindekiler", **Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk/ Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk Der 1000 Götter**, Wanzel Jacob (ed), Bonn, ss. 428-431.

_____ (2002b), "Tabarna ve Aedicula Mühürleri", **Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk/ Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk Der 1000 Götter**, Wanzel Jacob (ed), Bonn, ss.432-434.

DİNÇOL, A. (1997), "Hitit Mühürcülüğü", **Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi cilt 2,** İstanbul, ss. 1316-1317.

_____ (2004), "Mühürler", **ArkeoAtlas 3**, İstanbul, 2004, s. 31.

DÖNMEZ, Ş. (2000), "İ.Ö. I. Bin Yılı Orta Anadolu Çanak Çömleğinde Ana Tanrıça Kültü", **Belleten LXIV**, sayı 241, TTK Yayınları, Ankara, ss. 707-722.

_____ (2001), "Amasya Müzesi'nden Boya Bezekli İki Çanak Işığında Kızılırmak Kavsi Geç Demir ve Helenistik Çağları Çanak- Çömleğine Yeni Bir Bakış", **TÜBA-AR 4**, Ankara, ss.89-99.

DURU, R. (2002), "Burdur Bölgesi Neolitik Kültürleri", **ArkeoAtlas 1**, İstanbul, s.105.

DUSSINBERE, E. R.M. (2005), **Gordion Seals And Sealings: Indıviduals and Society,** University Museum Monograph 124, Philadelphia.

DREW BEAR, T. (2008), "Yeni Frigçe Yazıtlar", **Friglerin Gizemli Uygarlığı,** Hakan ve Taciser Sivas (ed), YKY, İstanbul, ss. 161-173.

EFE, T. (2003a), "Küllüoba", **ArkeoAtlas 2**, İsatnbul, s. 114.

_____ (2003b), "Batı Anadolu Son Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı", **ArkeoAtlas 2**, ss. 94-126.

ERGİNSOY, Ü. (1978), **İslam Maden Sanatının Gelişmesi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul.

_____ (1997), "Maden Sanatı", **Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi** II, İstanbul, s. 1139.

ERKANAL, A. (1993), **Anadolu'da Bulunan Suriye Kökenli Mühürler ve Mühür Baskıları**, TTK Yayınları, Ankara.

_____ (1997), "Mühür Maddesi", **Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi**, **II** İstanbul, ss. 1314- 1316.

ERZEN, A. (1978), **Çavuştepe I**, TTK Yayınları, Ankara.

ESİN U. (2002), "Değirmentepe", **ArkeoAtlas 1**, İstanbul, s.118.

FIANDIRA E. (2003), " Mühürler, Kil Mühür Baskıları- Neolitik Çağ**", ArkeoAtlas 2**, İstanbul, ss. 32-35.

FRANKFORT, H. (1939), **Cylinder Seals, A Documentary Essay on the Art and Religion of the Ancient Near East**, London.

GENÇ, E. (2005), "*Yeni Buluntular Işığında Kastamonu Kınık Kazıları Sonuçları*", **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Cilt 1-2, Ankara.

_____(2008),"Kastamonu-Kınık Kazıları Ve Yerleşimin Çevre Kültür Bölgeleri İle İlişkileri", **Aykut Çınaroğlu'na Armağan**, Ekinci Ofset, Ankara, ss.105-135.

GENZ, H. (2000), "Die Eisenzeit in Zentralanatlien im Lichte der keramischen Funde vom Büyükkaya in Boğazköy/Hattuşa", **TÜBA-AR III,** Ankara, ss. 35-54.

GORNY, R.L; MCMAHON, G.; PALEY, S.; STEADMAN, S. veVERERHAAREN, B. (1999), "The 1998 Alisar Regional Project Season", **Anatolica XXV**, Leiden, ss. 149-183.

HASPELS C.H.E. (1951), **Phrygie, Exploration Archeologique III, La Cite de Midas, Ceramique et Trouvailles Diverses**, Paris.

HERODOTOS (1991), **Herodot Tarihi**, Müntekim Ökmen (Çev), Remzi Kitapevi, İstanbul.

HOMEROS (2002) , **İlyada**, A. Erhat- A. Kadir (Çev), Can Yayınları, İstanbul.

IŞIK, F. (1989), "Batı Uygarlığı'nın Kökeni", TAD XXVIII, Ankara, ss. 1-24.

_____(2003), "Karanlık Dönemin Aydınlığı ve Frig Sanatının Anadoluluğu Üzerine", **Anadolu, sayı 24**, Ankara, ss. 19-29.

_____(2006),"Tektanrıça Matar Kubeleya" **ArkeoAtlas 5**, İstanbul, s. 47

KARAMAN, E. ve KİBİCİ, Y. (2008), **Temel Jeoloji Prensipleri**, 2. baskı, Belen Yayıncılık, Ankara.

KAPTAN, D. (2002), **The Daskyleion Bullae: Seal Images From The Western Achaemenid Empire**, Vol. I, P. Bariant, W. Henkelman, A. Kuhrt, J. Roos, M. C. Root, H. S.-Weerdenburg, J. Wiesehöfer (ed), Oosten

KİBİCİ, Y. (2007), **Petrografi**, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayını, Afyonkarahisar.

KOHLER E.L. (1995), **The Lesser Phrygian Tumuli**, Part I. The Inhumations. Gordion Excavations (1950-1973) Final Reports Vol. II. University Museum Monograph 88. Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology.

KOŞAY, H.Z. (1973), **Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alaca Höyük Kazısı** 1963-1967 Çalışmaları ve Keşiflere ait İlk Rapor, TTK Yayınları, Ankara.

KÖRTE, G ve A. (1904), **Gordion: Ergebnisse der Ausgrabung im Jahre 1900,** Jahrbuch des Deutschen Archaologischen Instituts., Erganzungsheft 5., Berlin .

KUŞÇU, M. (2001), **Endüstriyel Kayaçlar ve Mineraller**, Süleyman Demirel Üniversitesi, Mühendislik Mimarlık Fakültesi Yayını, Yayın No: 10, Isparta.

KÜÇÜKKAYA, A. G. (2004), **Taşların Bozulma Nedenleri Ve Koruma Yöntemleri**, Birsen Yayınevi, İstanbul.

MANFRED, R. ve BLANKE B.(2003), "Hassek Höyük", **ArkeoAtlas 2**, İstanbul, s. 27

MELLART, J. (1964), "Excavation at Çatalhöyük, 1963" **Anatolian Studies XIV**, London, ss. 39-119.

MUSCARELLA, O.W. (2008a), "Phrygian Fibulae", **Friglerin Gizemli Uygarlığı**, Hakan ve Taciser Sivas (ed), YKY, İstanbul, ss.173-179.

_____ (2008b), "Again Gordion's Early Phrygian Destruction Date:ca.700 B.C" **Aykut Çınaroğlu'na Armağan Kitabı,** E.Genç-D.Çelik (ed), Ankara, ss. 175-188.

MIKAMI, T ve OMURA, S. (1987), "1986 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları", **9. KST II.**, Ankara, ss. 1-20.

OMURA, S. (1991), "1990 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları" **13. KST.I,** TTK Yayınları, Ankara, ss.319-337.

_____ (1993a), "1992 Yılı Kaman- Kalehöyük Kazıları", **15. KST I**, TTK Yayınları, Ankara, ss.273-292.

_____ (1994),. "1993 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları" **16. KST I,** TTK Yayınları, Ankara, ss. 313-330.

_____ (1995), "1994 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları" **17. KST I,** TTK Yayınları, Ankara ss. 189- 207.

_____ (2007), "2003-2006 Yılları Kaman Kalehöyük Kazıları", **29. KST III**, TTK Yayınları, Kocaeli, ss.1-16.

_____ (2009), "2007 yılı Kaman- Kalehöyük Kazıları", **30. KST III**, TTK Yayınları, Ankara, ss.197- 206.

OMURA, M. (1992), **Kaman Kalehöyük**, Vol. I, Japan.

_____ (1993b) "A Stamp Seal From Kaman-Kalehöyük", M.J. Mellink, E. Porada and T. Özgüç, (eds), **Aspects of Art and Iconograpy: Anatolia and Its Neighbors. Studies in Honor of Nimet Özgüç**, TTK Yayınları, Ankara, ss. 445-451.

ÖZFIRAT, A. (2005), "Altıntepe", **ArkeoAtlas 4**, İstanbul, s.83.

ÖGÜN, B. (1983), "Urartular", **Türk Ansiklopedisi 33**, İstabul, s.76.

ÖNEM, Y. (2000), **Sanayi Madenleri**, 2. Baskı, Ankara.

ÖZGÜÇ, N. (1977a), "Acemhöyük Saraylarında bulunmuş olan Mühür Baskıları", **Belleten XLI**, sayı 162, TTK Yayınları, Ankara, ss. 377-379.

_____ (1977b), **Kültepe Mühür Baskılarında Anadolu Grubu**, TTK Yayınları, Ankara.

_____(2006), **Kültepe-Kaniş/Neşa, Yerli Peruwa ve Aşşur-imitti'nin oğlu Assur'lu Tüccar Uşur-şa-İştar'ın Arşivlerine ait Kil Zarfların Mühür Baskıları**, TTKYayınları V-50, Ankara.

ÖZGÜÇ, T. (1966), **Altıntepe I**, TTK Yayınları, Ankara.

_____ (1971), **Demir Devrinde Kültepe ve Civarı,** TTK Yayınları V-9, Ankara.

_____ (1978), **Maşat Höyük Kazıları ve Çevresindeki Araştırmalar,** TTK Yayınları, Ankara.

_____ (2004), **Kültepe Kanis/Nesa**, YKY, İstanbul

ÖZKAYA, V. (1995)**, İÖ. Erken Birinci Binde Frig Boyalı Seramiği**, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum.

PITTMAN, H. (2003), "Son Kalkolitik Çağ Mühürleri", **ArkeoAtlas 2**, İstanbul, s. 35.

PRAYON, F. (1987), **Phrygische Plastik**, Die Früheisenzeitliche Bildkunst Zentral-Anatoliens und ihre Beziehungen zu Griechenland und zum Alten Orient, band 7, Tübingen.

REYES, A.T. (2001), **The Stamp Seals of Ancient Cyprus**, Oxford: Oxford University School of Archaelogy.

SALTUK, S. (1990), **Arkeoloji Sözlüğü,** İnkılap Yayınları, İstanbul.

SAMS, G.K.ve VOIGHT, M. (1989), "Work at Gordion in 1988", **11. KST II**, TTK Yayınları, Antalya, ss.77-107.

SAMS, G. K. (1994), **The Gordion Excavations, 1950–1973 Final Reports Vol 4, The Early Phrygian Pottery,** University Museum Monograph 79, The University Museum, University of Pennsyvania, Philadelphia.

_____ (2008), "Gordion ve Frigler" **Friglerin Gizemli Uygarlığı**, Hakan ve Taciser Sivas (ed), YKY, İstanbul, ss. 49-58.

SAMS, G. K ve TEMİZSOY, İ., **Gordion Müzesi Rehberi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

SAVAŞ, S.Ö. (2006), **Çivi Yazılı Belgeler Işığında Anadolu'da (İ.Ö. 2. Bin Yılında) Madencilik Ve Maden Kullanımı**, TTK Yayınları, Ankara.

SEEHER, J. (2000) "Hattuşa/Boğazköy'ün Yerleşim Tarihine Yeni Katkılar: Büyükkaya Kazılarına Toplu Bakış",**TÜBA-AR III**, Ankara, ss.15-34.

_____ (2006), " Boğazköy: Pteria ?, Tavium ?, Hattuşa!- Hitit Başkentinin Keşfi", **Boğazköy'den Karatepe'ye Hititbilim ve Hitit Dünyasının Keşfi**, YKY, İstanbul, ss.98- 113.

SEIDL, U (2001), "Siegelabdrüche auf Ton verschlüssen aus Toprakkale", **Beitrage zur Vorderasiatischen Archalogie Winfried Orthmann Gewidmet**, Berlin, ss.146-147.

SEVİN, V. (1982), "Frygler", **Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi**, Görsel Yayınları, İstanbul, ss.248-273.

_____(1999a) , **Anadolu Arkeolojisi**, Der Yayınları, İstanbul.

_____ (1999b), "Demir Çağında Anadolu-Batı İlişkileri", **Anadolu ve Trakya Çalışmaları- Zafer Taşlıklıoğlu Armağanı**, Cilt I, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, ss. 113-121.

_____ (2001), **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I**, TTK Yayınları, Ankara.

_____ (2003)**, Eski Anadolu ve Trakya (Başlangıçtan Pers Egemenliğine Kadar)**, Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, İstanbul.

_____ (2005), "Karagündüz Höyüğü ve Demir Çağı Mezarlığı", **ArkeoAtlas 4**, İstanbul, s. 102

SCHACHNER, A. (2007), "Boğazköy-Hattuşa 2006 Yılı Çalışmaları" **29. KST 3,** TTK Yayınları, ss. 167-185.

SIMPSON, E., SPIRYDOWICZ, K. ve DORGE, V. (1992), **Gordion Ahşap Eserler, Gordiona'da Ele Geçen Ahşap Mobilyaların Korunması ve Yeniden Yapım Çalışmaları:1981–1990**; Anadolu Medeniyetleri Müzesini Koruma ve Yaşatma Derneği, Ankara.

SİVAS, T. (2008), "Frigler ve Frigya Uygarlığı" **Friglerin Gizemli Uygarlığı,** Hakan ve Taciser Sivas (ed), YKY Yayınları, İstanbul, ss. 9-14.

_____ (1998), "Phrygler ve Eskişehir Çevresindeki Phryg Vadileri'ne Genel Bakış" **Tarihte Eskişehir Sempozyumu-I**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, ss. 93-113.

_____ (1999), **Eskişehir- Afyonkarahisar- Kütahya İl Sınırı içindeki Phryg Kaya Anıtları**, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: No.05, Eskişehir.

SİVAS, T. ve SİVAS, H. (2008), "Boğazköy/ Hattuşa", **TAY 6 a**, İstanbul.

_____ (2010), "Şarhöyük", **Aktüel Arkeoloji Dergisi**, İstanbul, ss. 65-73.

STERN, E. (1982), **Material Culture of The Land of The Bible in The Persian Period 538-332 BC**, Aris- Phillips Warmminster Wiltshire, England.

STRABON (2000), **Geographika Antik /Anadolu Cografyası, Kitap XII-XIII-XIV**, Adnan Pekman (Çev), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

TARHAN, T. M. (2004), "Urartu Başkenti Tuşpa: Van Kalesi", **Urartu: Savaş ve Estetik**, Filiz Özden (ed), YKY, İstanbul, ss. 85-102.

TEZ, Z. (1989), **Madencilik ve Metalurji Tarihi**, Kitapsaray Yayınları, İstanbul.

TÜRKCAN, A. U. (2006), "Çatalhöyük Damga Mühürleri", **Topraktan Sonsuzluğa Çatalhöyük**, Emine Haydaroğlu (Ed), YKY, İstanbul, ss.45-49

_____ (2005), "Some Remarks on Çatalhöyük Stamp Seals", **Inhabiting Çatalhöyük Reports from the 1995-99 Seasons**, Ian Hodder (ed), British Institute, Ankara, ss. 175-185.

UMURTAK, G.(1999-2000), "Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağlarda Burdur- Antalya Bölgesi Mühürcülüğü üzerine Bazı Gözlemler", **ADALYA IV**, Antalya, ss. 1-19

_____ (2003), "Bademağacı", **ArkeoAtlas 2**, İstanbul, s.108.

WAINWRIGHT, G.A. (1939), "Some Sea Peoples and Others in the Hittite Archives", **JEA 25**, London, ss. 148-153.

VOIGHT, M.ve YOUNG, T.C. (1999), "From the Phrygian Capital to Achaemenid Entrepot: Middle and Late Phrygian Gordion", **IA 34**, Belgium, ss.198-220.

VOIGHT, M. M. (2005), "Old Problems and New Solutions: Recent Excavations at Gordion" **The Archaeology of Midas and the Phrygians, Recent Work at Gordion,** University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia, ss.22-35.

_____ (2006), "Başkent Gordion", **ArkeoAtlas 5**, İstanbul, ss. 26-47.

_____ (2008), "Gordion Kazıları", **Friglerin Gizemli Uygarlığı**, Hakan ve Taciser Sivas (ed), İstanbul, YKY, ss.65-76.

YAĞCI, R. (1996), "*Anadolu Müzesi Koleksiyonundaki Geç Assur- Yeni Babil-Akamenid Damga Mühürleri*", **Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

YOUNG, R.S. (1965), **Gordion Kazıları ve Müzesi Rehberi**, Ankara.

_____(1966), "The Gordion Campaign of 1965", **AJA 70**, Baltimore ss.267-78.

Ankara Barosu (2008), "Mühür ve Bullalar", **Eskiçağlarda Anadolu'da Hukuk 1.Panel bildirileri**, Ankara, ss. 145-146.

DİZİN

-A-
Aedicula, 17
Alçı taşı, 24, 25, 61
Assur, 6, 11, 15, 16, 47, 50, 51, 52, 59

-B-
Boğazköy, v, vı, 9, 15, 22, 26, 28, 29, 34, 40, 42, 43, 45, 46, 47, 53, 60

-D-
Demir Çağ, 8, 9, 27, 28, 30, 34, 35, 53

-E-
Emirler, v, vı, 22, 29, 60

-F-
Fildişi, 1, 10, 23, 25, 39, 40, 60, 61
Frigya, 7

-G-
Gordion, v, vı, 4, 5, 7, 9, 10, 29, 30, 31, 32, 39, 41, 45, 48, 49, 50, 51, 53, 54, 56, 60
Gliptik, 1, 13, 15, 19

-H-
Herodot, 4
Hitit, v, 4, 7, 8, 16, 17, 18, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 34, 36, 40, 43, 45, 46, 52, 59
Homeros, 4

-K-
Kalkolitik, 15, 26, 34
Kamankalehöyük, v, vı, 22, 33, 34, 40, 41, 43, 47, 60
Kastamonu Kınık, v, vı, 22, 34, 53, 59, 60
Kaya kristali, 23, 24, 51, 60, 61
Kemik, v, 1, 23, 25, 34, 41, 60

-L-
Lidya, 7, 42

-M-
Mezopotamya, 15, 18, 22
Midas, 6, 9, 10, 11, 30, 31

-N-
Nemrud Dağ, v, vı, 35, 60
Neolitik, 14, 15

-O-
Oltu taşı, 24, 61

-P-
Pirinç, 23, 26, 60
Pişmiş toprak, 1, 8, 15, 23, 25, 36, 61

-R-
Radiolarit, 25, 61

-S-
Serpantin, 23, 49, 60, 61
Suriye, 6, 11, 15, 16, 18, 22, 50, 51, 54

-Ş-
Şarhöyük, v, vı, 35, 60

-T-
Tunç, 1, 23, 25, 26, 61
Tunç Çağ, 15, 30, 32, 33, 36, 45
Troya, 4

-U-
Urartu, 6, 8, 18

-X-
Xantos, 4

-Y-
Yassı Höyük, 29, 30, 32